

Rashtra Vikas Shikshan Sanshtha, Khapa's
Late Dr. HARIBHAU ADMANE
ARTS & COMMERCE COLLEGE
SAONER, DIST. NAGPUR

E-mail : haribhauadmanecollege@gmail.com

(Off.) 07113-232227

Ref: NAAC 2024/MLD/Cr-3.3.2

Date-29/07/2024

Criteria 3.3.2	Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years
Findings of DVV	Please submit the cover page, table of contents, and the first page of the chosen publication, along with a web link for books. In case if documents are in regional language please provide translated copy in English. Google drive links are not accepted.
Response/ Clarification	Scanned copies of cover page and first content pages of all books and chapters in edited books as per data template are attached year wise (Appendix I) <i>Note : All books are verified with ISBN numbers.</i>

Principal
Dr. Haribhau Adamane
Arts & Commerce College
Saoner Dist Nagpur

Appendix I

2018-19

The book Monetary Economics is the study of the money market in an economy - the market which, in most macroeconomic models, is represented by the supply of savings available to meet the demand for investment. In the basic macroeconomic models, this market is assumed to clear, by means of an equilibrium interest rate. It provides readers with key aspects of monetary economics and macroeconomics, including monetary aggregation, demand systems, flexible functional forms, long-run monetary neutrality, the welfare cost of inflation, and nonlinear chaotic dynamics.

Dr. Prashant M. Patil

M.Com., M.Phil., Ph.D.

Associate Professor (Commerce)

Head of department

Late Dr. Haribhau Admane,

Arts & Commerce College,

Saoner, Dist. Nagpur (M.S.) - 441107

SWASTIK

SWASTIK PUBLICATIONS

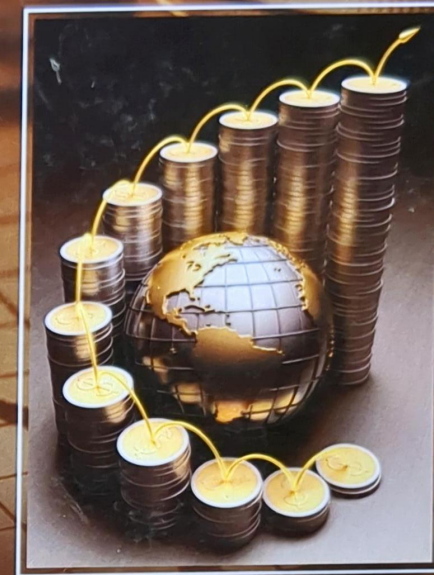
213, Vardan House, 7/28, Ansari Road,
Daryaganj, New Delhi-110002

Phone : 9968482939, 9899462604

e-mail : swastik_books@yahoo.com

₹ 900/-

ISBN 978-81-949757-9-3

MONETARY ECONOMICS

Dr. Prashant M. Patil

MONETARY ECONOMICS

Dr. Prashant M. Patil

(M.Com., M.Phil., B.Ed., Ph.D.)
Associate Professor (Commerce)
Head of Department

Late Dr. Haribhau Admane, Arts & Commerce College, Saoner,
Dist. Nagpur (M.S.) Pin 441107

SWASTIK

SWASTIK PUBLICATIONS

New Delhi - 110 002 (INDIA)

MONETARY ECONOMICS

© Author

First Published November-2018

ISBN : 978-81-949757-9-3

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published in India by
SWASTIK PUBLICATIONS
213, Vardan House, 7/28, Ansari Road,
Darya Ganj, New Delhi-110002
Ph.: 9968482939, 9899462604
email: swastik_books@yahoo.com

Regd. Office:
31, Gali No. 1, A-Block,
Pocket 5 (Near CRPF Water Tank)
Sonia Vihar, Delhi-110090

Printed at: TRIDENT ENTERPRISE NOIDA

Preface

The book Monetary Economics is the study of the money market in an economy - the market which, in most macroeconomic models, is represented by the supply of savings available to meet the demand for investment. In the basic macroeconomic models, this market is assumed to clear, by means of an equilibrium interest rate. However, in most countries residing in the real world, the interest rate is managed by the central bank, simply because the money market tends not to clear on its own. The ability to set the interest rate has become a powerful economic management tool in the arsenal of finance ministers throughout the world today, but there are some instances where countries have voluntarily given it up.

This document will attempt to define the nebulous item often labeled as 'money' by economists. It will then set out the factors affecting the demand and supply of money in an economy, and explore the reasons why the money market does not clear. This document will then move on to monetary policy and global monetary economic history - the practice and ramifications of 'real world' monetary economics.

This book provides a comprehensive and systematic introduction to the problem of the definition of money and investigates the gains that can be achieved by a rigorous use of microeconomic- and aggregation-theoretic foundations in the construction of monetary aggregates. It provides readers with key aspects of monetary economics and macroeconomics, including

monetary aggregation, demand systems, flexible functional forms, long-run monetary neutrality, the welfare cost of inflation, and nonlinear chaotic dynamics.

This explains why we have felt no need to change the balance of the book, which continues to favor the theory and practice of monetary policy. This is what we believe students should know about and are likely to find interesting.

—Dr. Prashant M. Patil

Contents

	<i>Preface</i>	v
1.	Money	1
	Evolution	2
	Meaning	3
	Definition	4
	Nature and function of money	8
	Quantity theory of money and criticism	13
	Paper currency & methods of note issue	21
2.	Inflation & Deflation	25
	Meaning	26
	Nature	28
	Causes	31
	Effects	38
	Impact of inflation	42
	Deflation - meaning	45
	Causes	46
	Effects	53
	Impact of deflation	55
	Role of monetary policy and fiscal policy in controlling inflation & deflation	56
3.	Money Market & Policies	65
	Concept of money market	66
	Objectives	67
	Importance of money market	68
	Instrument of money market	69
	Monetary policy and fiscal policy	72

Importance	73
Impact	77
Need	78
Importance	79
Impact	79
Recent changes/trend	81
4. Public Finance	89
Concept	89
Meaning	92
Importance of public finance	93
Principles of public finance	94
Theory of maximum social advantages & criticism	95
Taxation	97
Characteristics & cannons	98
Types of taxation	102
Proportional taxation system	104
Progressive taxation system	106
Regressive taxation system	109
Direct and indirect taxes	111
Merit & demerits	116
5. Commercial Banking	119
Evolution	120
Functions of commercial banks	122
Role of commercial banks in a developing economy	126
Process of credit creation by commercial banks & its limitations	128
Investment policy of commercial banks	131
Non-performing assets	146
6. E-Banking & Core Banking	150
Features	150
Advantages & Disadvantages Of Atm (Automated Teller Machines)	155
Meaning	156
Features	157
Merits And Demerits Of Credit Cards	157
Plastic Cards	159
Smart Cards	161
Electronic Fund Transfer (Eft)	166
Electronic Clearing System (Ecs)	168
7. Banks and Customers Relationship and Services	172
Introduction	172
Meaning of customer	174

Bank & customer relationship	176
Opening, operating and closing of various bank accounts	179
Demat account – advantages	186
Opening and operation of demat account	187
Methods of calculating interest rates on deposits and on loans	194
8. Central Bank	199
Objectives	200
Functions	202
Role of central bank	205
Credit control	206
Open market operations	210
Cash reserve ratio (crr)	211
Statutory liquidity ratio (slr)	213
Repo rate	214
Qualitative - varying margin requirements	215
Regulation of consumer's credit	217
Issuing directives	217
Publicity measure	218
Moral suasion	218
Credit rationing and limitations	219
<i>Bibliography</i>	221

ऐतिहासिक परिपेक्ष में
भारतीय महिला

Indian Women in Historical Perspective

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

ऐतिहासिक परिपेक्ष में भारतीय महिला

Indian Women in Historical Perspective

Editor : Dr. Suryakant Kapshikar

Published by :

Dr. Dhanraj Shate

Principal

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)

Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC

Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368

Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Website : www.ygcngp.org

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2019

ISBN - 978-81-920781-6-8

Price : 375/-

Designed & Printed by

Dinesh Graphic

Trimurti Nagar, Nagpur-440022

M.9422119631/9765762211

अनुक्रमणिका

१.	वैदिककालीन विदुषी स्त्री गागी	०१
	डॉ. शुचिस्मिता मिश्रा	
२.	यशोधरा सन्मार्गाची एक यशोगाथा	०५
	प्रा. अरविंद म. पुनवटकर	
३.	विश्व की प्रथम स्त्री धर्मप्रचारक संघमित्रा	०८
	डॉ. जितेन्द्र सावजी तागडे	
४.	संत कवयित्री जनाबाई	१२
	प्रा. दीपक महाजन	
५.	ब्रह्मचिह्नकला भुक्ताबाई	१८
	डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	
६.	संत कवयित्री बहेणाबाई	२३
	डॉ. पद्मा आर. खांडस्कर (क्षिरसागर)	
७.	वीरांगना रानी दुर्गावती	२९
	डॉ. गायत्री मरावी	
८.	Nur Jahan: The Power Behind the Throne	३२
	Dr. Anjali R. Andrew	
९.	मुमताज महल: पडदयामागील व्यक्तिमत्व	३८
	डॉ. सुजाता गौरखेडे	
१०.	स्वराज्याची प्रेरणा आणि स्फूर्ती : राजमाता जिजाऊ	४५
	डॉ. अनिल ठाकरे	
११.	मराठ्यांच्या इतिहासातील एक त्यागमुर्ती : महाराणी येसुबाई	४८
	डॉ. सुशीला पी. लाखे	
१२.	मराठों के स्वतंत्रता संघर्ष में महाराणी : ताराबाई का नेतृत्व	५८
	प्रा. संतोष शं. इंगोले	
१३.	अहिल्याबाई होळकर : कुशल राजकीय नेतृत्व	६२
	डॉ. वैशाली सु. भाकरे	
१४.	चंद्रपूरच्या इतिहासातील कर्तृत्ववान स्त्री : राणी हिराई	६६
	डॉ. नथ्यु सिताराम गिरडे	
१५.	गोंडकालीन राणी: रतनकुंवर	६९
	लक्ष्मण न. गोरे	
१६.	नागपूर राज्याची महाराणी बाकाबाई भोसले	७४
	डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	
१७.	पर्दाना झाशीवाली झलकारीबाई: कार्य आणि कर्तृत्व	७९
	डॉ. उमेश जनवंधु	
१८.	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में वीरांगना रानी अबंतीबाई लोधी की भूमिका	८४
	डॉ. अनुभूति सेंडीमन	

यशोधरा सन्मार्गाची एक यशोगाथा

प्रा. अरविंद म. पुनवटकर

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर.

राजकुमारी यशोधराचे वडील सुप्पबुध्द कोलीय वंशाचे राजे होते. तिच्या आईचे नाव पमिता होते. पमिता कपिलवस्तुचे राजे शुध्दोधन यांची बहीण होती. अतिशय सुखसंपन्न राजघराण्यातील ही राजकन्या दयाळू, करुणामयी व प्रेमळ होती. रूपवान यशोधरा सुस्वभावामुळे सर्वदूर परिचित होती. वयाच्या १६ व्या वर्षी तिचा विवाह शुध्दोधन राजाचा मुलगा राजपुत्र सिध्दार्थ यांच्याशी झाला. त्याच वैवाहिक जीवन अतिशय सुखसंपन्न होतं. सिध्दार्थ गौतम स्वतः कुशाग्र बुध्दीचे अखील जीवांचा कळवळा वाहणारे, करुणासागर शाक्यवंशीय राजकुमार होते. शाक्य कोलिय यांच्यात रोहीणी नदीच्या पाण्यावरून होणारा संघर्ष त्यांना अमान्य होता. त्यांनी शाक्यसंघाच्या युध्दाच्या निर्णयाला विरोध केला. त्यासाठी शाक्यसंघाकडून गृहत्यागाची शिक्षा पत्करली, परंतु युध्दाला मान्यता दिली नाही. वैर जिंकावे प्रेमाने, युध्दाने वाढते युध्द हा संदेश देत त्यांनी महाभिनिष्क्रमण केले. अन् सिध्दार्थाच्या गृहत्यागावरच सुरू झाली यशोधरेची संघर्षगाथा! हा संघर्ष होता आपला सहजिवनसाथीच्या सोबत मार्गस्थ होण्याचा, हा संघर्ष होता नवजात पुत्र राहुल यांची माता होण्याचा, हा संघर्ष होता वृध्द सासू-सासरे यांचा आधार होण्याचा. या संघर्षातून ती सर्वतोपरी तरून निघाली. एक आदर्श स्त्रीचं उदाहरण तिने जगापुढे आपल्या स्वकृतत्वाने उभे केले. तिचेच नाव यशोधरा

राजकुमार सिध्दार्थाच्या गृहत्यागानंतर यशोधरानेही गृहत्याग केला असता परंतु लहान मुलगा राहुल हा अवघा एक वर्षाचा सुध्दा नव्हता. शिवाय राजपुत्राच्या गृहत्यागानंतर सांसारिक जबाबदाऱ्यात यशोधरा बाहययोगी अडकली त्यामुळे तिने गृहत्याग केला नाही. परंतु ज्या महामानवानं पृथ्वीवर शांतता आणायची म्हणून जनांच्या कल्याणासाठी गृहत्याग केला. सुखवस्तु राजवैभवाला टोकर मारली, स्वतःला संकटात टाकून लाखो जिवांची प्राणहानी टाळली त्याच्या पावलावर त्यांची अर्धांगिणी पाठळ टाकणार नाही अस होणे कस शक्य आहे. राहुल लहान असल्याने तिने संन्यासमार्ग स्वीकारला नसला तरी मानवाच्या मुक्तीचा नवा मार्ग शोधायचा जो शाश्वत असेल अशी कल्याणकारी भावना मात्र तिने आपल्या पतीजवळ व्यक्त केली. सिध्दार्थानं संन्याशी जीवनाचा स्वीकार केल्याचे कळल्यावर तिने राजवैभवात राहूनही संन्याशी जीवन स्वीकारले. उच्च आसन, सुखशय्या, सुगंधी द्रव्ये, राजशुभार या स्त्रीसुलभ बाबींचा तिने त्याग केला. सर्व राजवैभव हात जोडून समोर उभे असताना यशोधराने गृहत्यागी जीवन अवलंबिले. जाडे भरडे पित बसत ती घालू लागली. उच्च शय्यासुख सोडून जमिनीवरच झोपू लागली. मातृसुलभ राहुल ला हृदयाशी धरून कधी शुन्यात

जायची. सिध्दार्थाचा गृहत्याग जगाला दिसायचा परंतु यशोधरेचा सर्वांग त्याग काळ अधोरेखीत करीत होता. समोर प्रवज्जा होण्याची ती कदाचित तिची पूर्वतयारी होती. पतीप्रेमाच्या सुखासाठी ती पतीसोबतही नव्हती. सांसारिक सुख तिच्या सभोवार लोळण घेत असतांना ती त्यातही रणमान नव्हती. म्हणजेच खऱ्या अर्थाने यशोधरा ज्याप्रमाणे कमलपुष्प चिखलात उगवूनही त्याला स्पर्श करीत नाही त्याप्रमाणे संसारात राहूनही ती अलिप्त होती. सर्वसंग परित्यागी होती.

शाक्य, कोलीय यांचे युध्द राजपुत्र सिध्दार्थाच्या गृहत्याग घटनेमुळे टळले. गृहत्यागाच्या या घटनेने दोन्ही राजघराण्याचे लोक हळहळले त्या सर्वांनी सिध्दार्थाला राजवैभवात परत चलय्याची विनंती केली. परंतु मानवी जीवनातून दुःख हद्दपार व्हावे, खऱ्या अर्थानं संपूर्ण मानवजात सुखी व्हावी त्यासाठी सत्याचा मार्ग शोधावा म्हणून ज्या महामानवानं आपल्या जीवनाचे ध्येय ठरविले तो महामुनी घरी परतणार कसा? सिध्दार्थाने तर कठोर तपश्चर्येचा मार्ग अवलंबिला. सहा वर्ष कठोर तप केले. या काळात ते एवढे कृश झाले की पोटाला हात लावला तर पाठ लागायची व पाठीला हात लावला तर पोट लागायचे. त्यांची ही साधना सुरू होती तर इकडे कपिलवस्तु नगरात यशोधरेचीही तपश्चर्या सुरू होती. आपल्या पतीने केस कापल्याचे तिला कळले तर तिनेही आपले काळेमोर लांबसडक केस कापून काढले. स्वतः पितवस्त्र धारण केले. तिनेही दिवसातून फक्त एकदाच साधे व अल्प भोजन ग्रहण करणे सुरू केले. तिनेही मौन धारण केले. पतीच्या पावलावर पाऊल टाकणारी आदर्श स्त्री जग पाहत होते. सिध्दार्थ जगासाठी अन् त्याची अर्धांगिणी पतीपाठोपाठ देहदंड भोगत होती. 'राहुल' हा लहानसा मुलगा केवळ त्यासाठी एक माता म्हणून ती फक्त नावालाच संसारात दिसत होती.

सात वर्षांनंतर सिध्दार्थ बुध्द झाल्यावर जेव्हा कपिलवस्तु नगरात परत आले त्यावेळे ते यशोधरेने फक्त मुक रूदन केले. लहानश्या राहुलला समोर करून वडिलाकडे पाठविले. लहानगा ७ वर्षांचा राहुल वडिलासमोर, संसारातून मुक्त असलेल्या बुध्दापुढ उभा होता. तो भगवान बुध्दाच्या जवळ येताच म्हणाला, श्रमणा आपली छाया देखील आनंदमय आहे तो भगवंताकडे आपल्या वारसाहक्क मागू लागला. बुध्द म्हणाले, सोने, रूपे आणि रत्ने यापैकी माझ्याजवळ काहीही नाही, परंतु आध्यात्मिक धन स्वीकारण्यास तु तयार असशील आणि ते वाहून नेण्याइतका व जतन करून ठेवण्याइतका तु समर्थ असशील तर असले धन माझ्याकडे विपूल आहे. माझे आध्यात्मिक धन म्हणजे घम्माचा मार्ग. परमोच्च आनंदाच्या प्राप्तीसाठी मनाच्या संस्काराच्या साधनेला त्यांनी आपले जीवन वाहिले आहे. अशांच्या संघात प्रवेश मिळावा अशी तुझी इच्छा आहे काय? यावर राहुलने निश्चयपूर्वक होकार दिल्यावर त्यांना भिक्षुसंघात प्रवेश मिळाला. ज्याच्यासाठी यशोधरा संसार जीवनाशी जुळली होती. ती शेवटची कडीही निखळून पडली. राजवैभवात व लाडाकौतुकात जन्मलेला सिध्दार्थ व यशोधरेचा राहुल भिक्खू झाला. संसारात राहावे यासाठीचे शेवटचे कारण आता राहुलही यशोधरेजवळ नव्हता.

संसार जीवनाविषयी आसक्ती नसलेली यशोधरा संन्याशी मार्गाच्या वाटेवर सिध्दार्थाच्या महाभिनिष्क्रमण प्रसंगापासूनच होती. ती आता महाप्रजापती गौतमी बरोबर तथागत भगवान बुध्दाचा धम्म आचरणास उत्सुक होती. बुध्दांना वंदन करून त्यांना धम्मात भिक्खुंनी म्हणून घेण्याची विनंती त्या करू लागल्या. अखेर आठ अतिरिक्त नियमांना लागू करून तथागताने स्त्रियांना संघात प्रवेश दिला. आठ मुख्य नियम अंमलात आणण्याची जबाबदारी महाप्रजापती गौतमीने स्वीकारली म्हणून तिने उपसंपदा घेतली. तिला संघात प्रवेश मिळाला. तिच्या बरोबर आलेल्या पाचशे शाक्य स्त्रियांनाही त्याचवेळी दीक्षा देण्यात आली. त्या शाक्य स्त्रिया भिक्खुणी झाल्या. त्यात यशोधराही होती. तिच्या संघप्रवेशानंतर ती भद्रा कत्यायना (भद्रा कत्यायना) म्हणून ओळखली जाऊ लागली.

भद्रा कत्यायना राग, लोभ, मोह, तृष्णा यांच्या मुक्त निर्वाणयुक्त जीवन जगू लागली. सम्यक आचरणाने जगातील स्त्रियांपुढे नवा आयाम, आदर्श निर्माण केला. मोक्षप्राप्तीसाठी परंपरागत पुरुषप्रधान संस्कृतीवर हा आघात होता. पुरुषांच्या बरोबरीचा स्त्रियांना मिळणारा समतेचा तो सूर्योदय होता. मनाचा निग्रह व दृढनिश्चयाने यशोधरेने भिक्खुंनी वेशात पितवस्त्र धारण करून, केसाचे मुंडण करून अनवानी पायाने ज्ञान ग्रहण करीत व ज्ञानदान करीत त्यांनी संपूर्ण जीवनयापन केले. साजशृंगार व आर्थिक विंचनेत राहणाऱ्या स्त्रियांसाठी झणझणीत अंजन होते. संयम, निर्लोभ, सत्य, सदाचार व ज्ञान याचं आदर्श उदाहरण यशोधरा माता होती. पतीकडे लोभाने कसलोच याचना केली नाही. मानवमुक्तीच्या पथामध्ये ती पतीच्या मार्गात रोडा बनली नाही. उलट त्यांच्यापासून दूर राहूनही त्यांच्या पथमार्गस्थ झाली व निर्वाणपदाच्या अत्युच्च शिखरावर विराजमान झाली. अंतिमक्षणी ती बुध्दाच्या भेटी क्षणी त्यांनी बुध्दाला महाप्रजापती गौतमीप्रमाणे मरणाची अनुमती मागीतली नाही किंवा आश्रयाची याचना केली नाही. उलट परमसत्याची जाणीव झालेली यशोधरा बुध्दाला म्हणाली मीच माझे आश्रयस्थान आहे. आपल्या जीवनातील सर्व विघातक प्रवृत्तीवर तिने विजय मिळविला होता. ती अंतिम समयी बुध्दाकडे आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्यास आली होती. कारण त्यांनीच तिला मार्ग दाखविला आणि शक्ती दिली होती. आज यशोधरा इतिहासात असिम त्याग व ज्ञानाची प्रतिक म्हणून जगासमोर आहे. तिच्यापासून हजारो स्त्रिया आदर्श घेऊन विश्वामध्ये मैत्री, करुणा, सदाचार तेवत ठेवतील हेही तेवढेच खरे!

संदर्भ सुची

- १) भगवान बुध्द आणि त्यांचा धम्म - डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, धम्म शासन विश्व विद्यापीठ, १९९७.
- २) धम्मपद - अनुवादक डॉ. वडपुग दोर्जे नैगी, दि कापोरिट बॉडी ऑफ दि बुध्दा एज्युकेशन फाऊंडेशन, थायवान.
- ३) बौध्दधर्म एक बुध्दीवादी अध्ययन - डॉ. भदन्त आनन्द कौसल्यायन, बुध्द भूमी प्रकाशन, नागपूर.
- ४) डॉ. आंबेडकर आणि बौध्दधम्म - महास्थविर संघरक्षित दि कापोरिट बॉडी ऑफ दि बुध्दा एज्युकेशन फाऊंडेशन, थायवान.

2018-19

03

TRENDS IN LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE

Chief Editor

Dr. (Mrs.) Shraddha Anilkumal

Librarian

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jariptka-Nagpur

Editors

Dr. Sudhakar Thool

Librarian

Yashoda Girls College, Nagpur

Dr. Aparna Choudhary

Librarian

Smt. Binzani Mahila Mahavidyalay, Nagpur

Avadha Prakash

Guru Ramdas Nagar, Delhi

CONTENTS

Sr. No.	Topics and Author Names	Page No.
1	ICT-Based Skills for Library Professionals: An Overview - <i>Dr. Sudhakar S. Thool</i>	1
2	Use of E-reference Sources: An Overview - <i>Dr. (Mrs.) Shraddha Anilkumar</i>	10
3	Use of E-resources in Academic Libraries - <i>Prof. Rajesh Sahadeo Lokhande</i>	15
4	Trends of LIS Periodicals in India - <i>Dr. B. K Thawkar</i> - <i>Dr. Sudhakar Thool</i>	21
5	IPR in the Digital Library Environment - <i>Dr. Vaishali M. Choudhari</i> - <i>Dr. Shraddha Anilkumar</i>	26
6	Digital Preservation: An Overview - <i>Dr. Aparna Choudhary</i> - <i>Dr. M. T. Bherwani</i>	33
7	Marketing and Promotion of Library Information Services - <i>Prof. (Mrs.) S. N. Hirekhan</i>	40
8	Social Networking and Library - <i>Dr. Pritam B. Gedam</i> - <i>Dr. Bhagwan Thawkar</i>	45
9	ICT Based user services of Library - <i>Dr. Sachin Y. Vaidya</i>	49
10	Metadata: Type, Creations and Standards - <i>Dr. M. T. Bherwani</i>	55
11	Electronic Vs Digital Library: An Overview - <i>Dr. (Mrs.) Shraddha Anilkumar</i> - <i>Dr. Sudhakar Thool</i>	64
12	Information Communication Technology (ICT) based Library Science Profession - <i>Prof. Sachin T. Badwaik</i>	70
13	Raja Rammohan Roy Library foundation, India - <i>Prof. Suvarna R. Inamdar</i>	73
14	Disaster Management: Its concepts and a Changing Role of Library Professionals - <i>Dr. Dhananjay Deote</i>	76

ICT Based user services of Library

Dr. Sachin Y. Valdya

Librarian

Dr. Haribhau Admane Arts Commerce College, Saoner

Email: - valdya.s30@gmail.com

Abstract

Today's users expect their libraries to effectively utilize current technologies to enhance the library experience. For people who own computers, technology brings e-books, databases, online articles, the library catalog and other resources and services directly into the home. For those without computers, libraries offer egalitarian access to the wealth of resources available on the information highway. Many libraries also offer wireless connectivity, social networking, electronic books for e-readers, digital reference, Internet and software training classes and much, much more. Technology infuses every aspect of libraries and librarianship and is a key driver of user satisfaction. But given the wide array of library technology options and the widely disparate information technology needs and skills of library users, identifying and providing the most appropriate and cost effective library technologies can be a significant challenge.

Keyword

Library, ICT (Information Communication Technology), networking, e books,

Introduction

Information technology is suggested in the context of Fourth Law of Library Science – “save the time of the Reader in which S R Ranganathan recognized an objective relating to the internal efficiency of the library. The rapid growths of information and communication technologies have given rise to the evolution of several new jargons like paperless society, electronic resources, portal 7 gateway and global digital library. In the day context, all types of libraries viz: academic, public and special are not only providing printed resources to their library users rather they provide printed, electronic as well as other Internet resources like e-books and databases for fulfilling the day to day academic and research requirements of the library users. The challenge, the present society faces in the 21st century is keeping pace with the rapid developments in the information and communication technology, one needs to continuously upgrade their knowledge and skills. It is understood that we live in an information rich society where the amount of information and knowledge in the present world is increasing at a tremendous pace. Information literacy is the ability to evaluate information across the range information needed, locate, synthesize and using the information effectively, using technology, communication networks and electronic resources. Information literacy includes the full range of experience, and the user needs to enable the use of information literacy. ICT is a broad subject and the concepts are evolving. The term covers any product that will store, retrieve, manipulate, transmit or receive information electronically in a digital form, e.g. personal computers, digital television, email, robots. For clarity, Zuppo provided an ICT hierarchy where all levels of the hierarchy "contain some degree of commonality in that they are related to technologies that facilitate the transfer of information and various types of electronically

mediated communications. Some libraries are adopting electronic habits, making increasing use of new ICT including computers, the Internet, the Web, Internet, Extranet and other technologies. As a result, library users are placing new demands on their libraries. They require access to the latest information, updated information resources and access to ICT facilities that they could use in their work.

Use of ICT in libraries enhances users' satisfaction. It provides numerous benefits to library users. Some of the benefits are

- Provide speedy and easy access to information
- Provides remote access to users
- Provides round the clock access to users
- Provides access to unlimited information from different sources
- Provides information flexibility to be used by any individual according to his/her requirements
- Provides increased flexibility
- Facilitates the reformatting and combining of data from different sources.

Libraries are also providing various ICT-based services to their users, including the following:

- Provision of Web access to OPACs;
- Electronic document delivery;
- Networked information resources;
- Delivery of information to users' desktops;
- Online instructions;
- Online readers advisory services

1. **Web access to OPACs:** Libraries are providing access to web-based Online Public Access Catalogue (OPAC) interfaces. This is making it easier for OPAC users to learn and use these resources since they only have to learn how to use one universal access client, the Web browser.
2. **Electronic document delivery:** Libraries are implementing ICT-based interlibrary lending system using electronic networks to deliver copies of journal articles and other documents in digital format [Mainly in Portable Document Format (PDF)] to library users' desktops.
3. **Networked information resources:** Libraries are providing their users with access to networked information resources, i.e. databases, electronic scholarly journals, encyclopaedias, public government information, etc. provided by various publishers or suppliers.
4. **Information delivery to users:** Library and information users are now getting access to electronic information resources from the computer desktops in the computer laboratories, internet cafes, offices and even at home. This is resulting in librarians and

other information specialists investigating and implementing systems that can deliver customized information to users' desktop computer environment, irrespective of their geographical location.

5. **Online instructions:** Libraries are also implementing online based bibliographic or library use programmes. These include online tutorials on searching online resources and virtual tours of library collections.
6. **Online readers advisory services:** Libraries are implementing Web-based various of readers' advisory services and reference services. These include services such as informing users via the Web about new acquisitions, providing reviews and recommendations, providing facilities for readers to interact with the reference staff (Virtual Reference Desks), etc.

Functions and benefits of ICT based library system:

Traditionally, computers in libraries have been used and in most cases are still being used to automate the following functions.

- o Acquisition and budget
- o Cataloguing/Classification and short loans;
- o Circulation
- o Serial control (Periodicals)
- o Provision of access to online catalogue.

Since the 1950s, use of ICT in libraries has basically gone through four stages, corresponding to the major reasons of automating.

- Improving the efficiency of internal operations.
- Improving access to local library resources.
- Providing access to resources outside the library.
- Interoperability of information systems

ICT is used in various fields of library activities. Some of the areas where new technologies can perfectly be used are as follows:

Acquisition

- o Acquisition/ Accession list;
- o Order file/report

Serial management

- o Serial check-in/out and claiming;
- o Union/holding list.

Cataloguing/Classification

- o Catalogue card/label production;

- Retrospective conversion;
- On-line catalogue.

Circulation

- Issuing;
- Inter library loan;
- Reservations;
- Over dues.

Audio Visual Management

- AV acquisition/cataloguing.

Management

- Accounting/budgeting;
- Word processing/ mailing;
- Scheduling/planning;
- Statistics/report.

Information storage/retrieval

- Database construction;
- Online database searching;
- Downloading/uploading;
- Indexing and abstracting.

Reference/information services

- Bibliographic listings;
- Library instructions;
- Public access/computer literacy.

ICT in Library: Various challenges

The use of ICT in libraries has raised a number of challenges. These include

1. **Changing role of libraries and librarians:** Most and more library users are using digital technologies and have access to global information resources via the Web. Unfortunately, the huge amount of information available on the web is generally overwhelming information users. Further, a large number of Web users are still not able to use the web efficiently.
2. **Funding of libraries:** Due to severe budget cuts and high price of books and journals subscriptions, libraries are faced with no options but to reduce expenditures on books and journal subscriptions.

The introduction and use of ICTs in libraries has not made the situation any better. Money is required to maintain and upgrade the equipment and software, pay software license fees, pay for access to electronic journals and online databases, pay for internet connections, etc.

Copyright management: Digitization and provision of access to digital collections accessed via electronic networks, especially the Internet, is presenting bigger challenges to librarians. Unlike print-based documents, digital-based information resources can be accessed from anywhere via electronic networks, copied several times, manipulated (i.e. edited, modified, repackaged, etc.) or deleted. The ease at which digital information resources can be copied and manipulated may result in governments, under pressure from information producers, to put in place rigid copyright laws in which the rights of the right-holder are increased at the expense of users and this may affect the provision of access to digital information sources in libraries.

Information access: Whereas libraries generally contain and provide access to selected information resources, this is not the case with information accessed on the web. Distribution of pornographic materials and information producers for deliberate disinformation is very easy to do on the web and this presents problems to many librarians on how to exclude access to such types of information, especially on Internet workstations located in libraries.

Preservation of digital information resources: The print-based library and archives environment, as opposed to the digital information environment, has evolved over centuries. Preservation methods and formats for print-based documents have also been developed and tested. There are print-based documents are over 2000 years old in the world today and can still be read. The digital information era is in its infancy and already some of the information is stored in formats or media that cannot be accessed or read.

Legal deposit: In the print-based environment, producers of publications are required by law to deposit copies of their documents with the national library or national archives, or any agency designated to receive and preserve such publications. In the digital information environment, the situation in many countries is still not clear as to who is responsible for the long-term preservation of digital information resources.

Conclusion

Computer has brought in a new impact to the library and information usage. In libraries, information technology has assisted library professionals to provide value added quality information service and give more remote access to the inter-nationally available information resources. Today's highly sophisticated information technology to facilitate the storage of huge amounts of data or information in a very compact space. Information technologies promise fast retrieval of stored information and revolutionize our concepts of the functions of a traditional library and a modern information center. Recently technological developments have dramatically changed the mode of library operations and services. Modern ICT is impacting on various aspects of libraries and the information professions.

: digital
nately,
elming
he web

ournals
ks and

Reference:

1. Akhtar, H. (2013). ICT Based Library Information Services . New DDelhi : Ess Ess Publication .
2. Jagdish, A. (2001). Web Based Digital Resourse and Services:Trend and Innovation . CALIBER 2001.
3. Information Commnucation Technology. Retrieved from www.wikipedia.org (2018, December 10).
4. Library Science . Retrieved from www.wikipedia.org (2018, December 10).
5. Priyanka, B. (2017). ICT and Library Services. New Delhi, Paradise Press

item's
in the
digita
data
stand:

Cente
sumr
token
relati
differ
audio
its us
langu
the pi
auton
onlin
songv

resou
and s
disco
bring
infor
collec
traffi
to em
routir

Definit

- A
ca
- A
di

2019-20

2020-21

Entrepreneurship Development is a procedure where the knowledge and skills of the entrepreneurs are improved via multiple classroom and training programs. And the basic idea behind this program is to grow the number of entrepreneurs in the world. With the help of the entrepreneurship development programs, the pace at which new ventures or businesses are created becomes a lot better than it was before the program. And if we look at the larger picture, this program creates rooms for employment and enhances the economy of the country as well as the business. The green shoots of entrepreneurship give an economy its vitality. They give rise to new products and services, fresh applications for existing products and services, and new ways of doing business. Entrepreneurship stirs up the existing economic order and prunes out the dead wood. Established companies that fail to adapt to the changes cease to be competitive in the marketplace and go out of business.

Dr. Prashant M. Patil
 M.Com., M.Phil., Ph.D.
 Associate Professor (Commerce)
 Head of department
 Late Dr. Haribhau Admane,
 Arts & Commerce College,
 Saoner, Dist. Nagpur (M.S.) - 441107

SWASTIK

SWASTIK PUBLICATIONS

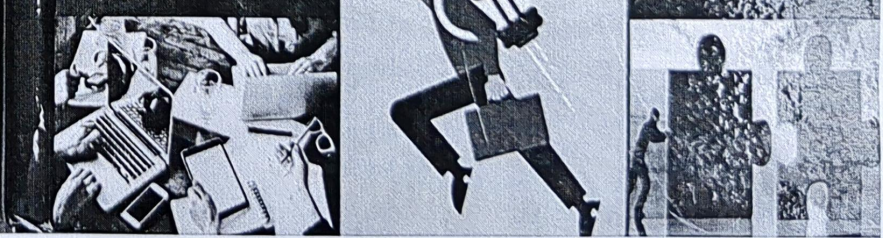
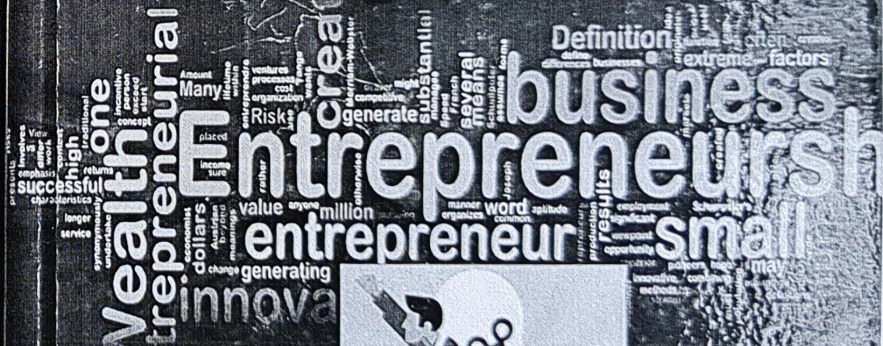
213, Vardan House, 7/28, Ansari Road,
 Daryaganj, New Delhi-110002
 Phone : 9968482939, 9899462604
 e-mail : swastik_books@yahoo.com

₹ 995/-

Dr. Prashant M. Patil

ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Entrepreneurship Development

Dr. Prashant M. Patil

(M.Com., M.Phil., B.Ed., Ph.D.)
Associate Professor (Commerce)
Head of Department

Late Dr. Haribhau Admane, Arts & Commerce College, Saoner,
Dist. Nagpur (M.S.) Pin 441107

SWASTIK

SWASTIK PUBLICATIONS

New Delhi - 110 002 (INDIA)

Entrepreneurship Development

© Author

First Published - June 2020

ISBN : 978-81-949757-7-9

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published in India by
SWASTIK PUBLICATIONS
213, Vardan House, 7/28, Ansari Road,
Darya Ganj, New Delhi-110002
Ph.: 9968482939, 9899462604
email: swastik_books@yahoo.com

Regd. Office:
31, Gali No. 1, A-Block,
Pocket 5 (Near CRPF Water Tank)
Sonia Vihar, Delhi-110090

Printed at: TRIDENT ENTERPRISE NOIDA

Preface

Entrepreneurship Development is a procedure where the knowledge and skills of the entrepreneurs are improved via multiple classroom and training programs. And the basic idea behind this program is to grow the number of entrepreneurs in the world.

With the help of the entrepreneurship development programs, the pace at which new ventures or businesses are created becomes a lot better than it was before the program. And if we look at the larger picture, this program creates rooms for employment and enhances the economy of the country as well as the business. The green shoots of entrepreneurship give an economy its vitality. They give rise to new products and services, fresh applications for existing products and services, and new ways of doing business. Entrepreneurship stirs up the existing economic order and prunes out the dead wood. Established companies that fail to adapt to the changes cease to be competitive in the marketplace and go out of business.

Within the broadest definition, entrepreneurs are found throughout the world of business because any firm, big or small, must have its share of entrepreneurial drive if it is to survive and prosper. This textbook focuses on starting and growing independent new ventures. It is based on entrepreneurship courses taught at Babson College and at universities around the world.

One of the most common questions that entrepreneurship educators are asked is, Can entrepreneurship be taught? Our response is that anyone with a desire to become an entrepreneur will be more successful if he or she has taken a course on how to start and grow a new venture. The objectives of achieving sustained industrial development, regional growth, and employment generation have always depended on entrepreneurial development and small small-scale industry.

While this textbook empowers would-be entrepreneurs to start and grow their new ventures, it's not only for them. Any student who reads this book will learn about the entrepreneurial process and the role of entrepreneurship in the economy.

—Dr. Prashant M. Patil

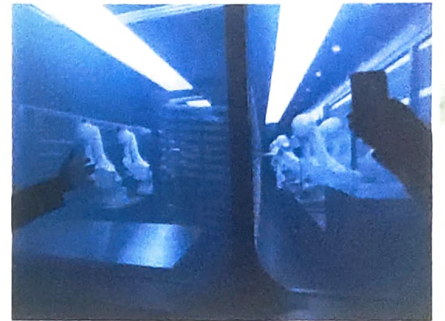
Contents

<i>Preface</i>	<i>v</i>
1. Rural Entrepreneurship	1
Meaning and need of rural entrepreneurship	2
Problems of rural entrepreneurship	4
How to develop rural entrepreneurship?	5
Rural marketing potential	8
Warehousing	15
Cold storage	17
Importance and problems	18
Ngo's and rural entrepreneurship	20
Entrepreneurship in agriculture	23
Organization and management of agro-based industries	27
Development strategy for rural entrepreneurship	30
2. Entrepreneurial Growth before and after Independence	37
The concept and need of entrepreneurial development programmes in india	49
Phases and contents of entrepreneurship development programmes in india	52
3. Institutions Assisting Entrepreneurs	59
District industries centres (DICs)	59
State small industries corporations (SSIC)	64
Small industry development corporation (SIDCO)	67
Khadi & village industries commission (KVIC)	68

Commercial bank & entrepreneurial development	74
Punjab national bank (PNB)	75
Indian bank (IB)	76
Canara bank	77
Export import bank of india (exim bank)	78
4. Concept of Project and Classification of Project	79
Concept of project	79
Classification of project	80
Project identification	86
Project selection	88
Elements of project formulation	90
Project report	92
Contents of a project report	96
Project design	98
Timeline	98
Project appraisal	100
Methods of project appraisal	108
Break even analysis	112
Profitability analysis	115
Average rate of return	117
5. Documents: Types of Documents	120
Commercial	124
Regulatory and assistance document	127
Procedure of processing of an export order	134
Franchising and financing	139
Disadvantages of franchising in india	143
6. Business Plan	144
Meaning of business plan	144
Importance and preparation of business plan	149
Financial and social aspects of business plan	153
Management	169
Inventory management	174
Working capital management	179
Human resource management	183
Total quality management	183
7. Government Policy and Schemes for Setting up	188
Agricultural & Rural Industries	188
Financing schemes for khadi and village industries	196

Small scale industries	203
Wto and small & village industries	208
8. Entrepreneurial Systems	230
Search for a business ideas	232
Sources of ideas	234
Idea processing and selection	238
Concept of cyber space and internet	242
Importance of cyber marketing	244
Bibliography	249

शाश्वत आणि सर्वसमावेशक जागतिकीकरण

● मुख्य संपादक ●

स्नेहा विनायक देशपांडे

● संपादक मंडळ ●

- ◆ सत्यप्रिय इंदूरवाडे
- ◆ समित माहोरे
- ◆ धीरज कदम
- ◆ अपर्णा समुद्र
- ◆ हितेश दडमल
- ◆ समीर सिद्धिकी

VISHAL
PUBLISHING CO.

शाश्वत आणि सर्वसमावेशक जागतिकीकरण

● मुख्य संपादक ●
स्नेहा विनायक देशपांडे

● संपादक मंडळ ●

सत्यप्रिय इंदूरवाडे
धीरज कदम
हितेश दडमल

समित माहोरे
अपर्णा समुद्र
समीर सिद्धिकी

विशाल पब्लिशिंग
जालंधर, दिल्ली

Published by :

VISHAL PUBLISHING CO.

Books Market (Gumber Market)

Old Railway Road, Jalandhar - 144 008 (PB) India

Ph: (0181) (O) 5005403 (R) 5005401, 5005402

Tele Fax : (0181) 5005406, E-mail: vishalpubco@gmail.com

Branch Office :

4271/XI, 1st Floor, 3-Ansari Road, Daryaganj,

Delhi - 110 002

Ph: (011) - 23260206

© Copyrights Reserved, 2020-2021

“No part of this publication, which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording, or by any information, storage or retrieval system, without prior written permission from the publisher and Author”.

First Edition : July, 2020

Price : 350-00 (Library/International Edition)

ISBN : 978-93-89292-62-6

Information contained in this book has been published by Vishal Publishing Co. and has been obtained by its author from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the publisher and its author shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of use of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

Typesetted & Created by :

TRINITY EDUCATIONAL AIDS

JALANDHAR - 144 008 (PB.) INDIA

अनुक्रमणिका

१)	जागतिकीकरणाच्या संदर्भात आर्थिक विषमतेच्या अनुषंगाने भारताच्या विकास प्रक्रियेतील समावेशनाची निष्पत्ती —धीरज सु. कदम	01
२)	जागतिकीकरण आणि महिला सशक्तीकरण : संदर्भ भारतातील बचतगटांचा —हितेश मा. दडमल	08
३)	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव : आर्थिक विश्लेषण —वनिता चोरे, वैभव अर्मळ	16
४)	जागतिकीकरण व रोजगार —राजश्री रायभोग	20
५)	जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण : समस्या व उपाययोजना —अर्चना कोमल ठाकरे	23
६)	जागतिकीकरणाच्या काळातील कविता —कोमल व्ही. ठाकरे	28
७)	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था —ए. डी. गोस्वामी	34
८)	दृककलेतील संकल्पना आणि व्याप्ती ह्यातून होणारे जागतिकीकरण मुक्तादेवी प्र. मोहिते	39
९)	भारतातील आर्थिक सुधारणा काळ व कृषीक्षेत्राच्या कामगिरीचे विश्लेषण विकास प्रल्हादराव सावंत	42
१०)	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेती व ग्रामीण विकासावरील परिणाम —संदेश तुळशीराम धूम	47
११)	आर्थिक पर्यावरण आणि जागतिकीकरण —वर्षा गंगणे	51
१२)	जागतिकीकरणाचा रोजगारावरील परिणाम —एस. पी. डामरे, मदन प्रधान	54
१३)	जागतिकीकरण आणि पर्यावरण —स्वर्णलता चारके	57

भारतातील आर्थिक सुधारणा काळ व कृषी क्षेत्राच्या कामगिरीचे विश्लेषण

विकास प्रल्हादराव सावंत

प्रस्तावना :-

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांचे जागतिक अर्थव्यवस्थेत परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. भारताच्या नवीन आर्थिक धोरणाचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारून खाजगीकरणाला प्रोत्साहित करणे आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणासाठी मार्ग मोकळा करणे होते. या धोरणांतर्गत, भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक बाजाराशी चांगल्या प्रकारे जोडण्यासाठी आणि त्यास अधिक स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. जागतिक व्यापार कराराची अंमलबजावणी सुरु झाल्यानंतरच्या दोन वर्षांनंतर भारतासह अन्य काही देशांना कृषी क्षेत्रातील अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागले. एकतर कृषीमालाच्या किंमतीत घसरण हे त्याचे प्रमुख कारण होते. या किंमती घसरल्याचा परिणाम म्हणून १९९० च्या मध्यावधीत कृषी उत्पादनालाही फटका बसला होता. त्यामुळे शेत क्षेत्रात एक निराशेची छटा पसरली होती. कृषी क्षेत्राची कमी होत चाललेली वाढ पुन्हा योग्य पातळीवर आणणे हे एक मोठे आव्हान त्यावेळी होते. त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारनेदेखील अनेक उपाययोजना केलेल्या आहेत. मागील काही वर्षांमध्ये कृषी क्षेत्रात बरीच सुधारणा, पुनरुज्जीवन झाले आहे. मात्र त्याच्या जोडीला कृषी सोडून इतर क्षेत्रांत फारशी वाढ दिसून आलेली नाही. कृषी क्षेत्रात दर्जात्मक वाढही दिसून आली. सर्वसमावेशकता प्रादेशिक समता व पोषण सुरक्षा यात प्रगती झाली. ही कामगिरी महत्त्वाची आहे यात वाढ नाही परंतु याची दखल आपल्या देशाने पुरेशा प्रमाणात घेऊन दाद दिली आहे असे वाटत नाही. हरितक्रांतीच्या जुन्या गणांमध्येच रमतो व त्यावेळी काय साध्य झाले हे उगाळत बसतो. पण अलिकडे शेती क्षेत्राने केलेल्या कामगिरीची नोंद घेण्यास मात्र आपण तयार नाही, ही

आताची क्रांती एक अन् दोन पिकांपुरती सीमित नाही किंवा विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्राची मर्यादाही त्याला नाही. उत्पादनाच्या आघाडीवर उच्च उत्पन्नवाढीने प्रगतीला व्यापून टाकले. १९९० च्या मध्यावधीपासून शेती क्षेत्राच्या प्रगतीत आलेले चढउतार पाहणे महत्त्वाचे आहे. या शोधनिबंधात कृषी क्षेत्राची पूर्वीच्या वर्षातील कामगिरी व आताची कामगिरी यांची तुलना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच जागतिकीरणानंतर शेती व्यवसायापुढील काही आव्हानांचा आढावा देखील घेतलेला आहे.

आर्थिक विकास प्रक्रियेत कृषीचे स्थान :-

सर्वसाधारणपणे आर्थिक विकास म्हणजे औद्योगिक क्षेत्राची वाढ व त्यानुषंगाने औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती असे गणित मांडले जाते. तसेच कृषीक्षेत्रामधील अतिरिक्त मनुष्यबळ औद्योगिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये सामावले जाऊन दारिद्र्य निर्मुलनाचे काम पार पाडले जाईल असा विचार प्रस्तुत केला जातो. आज जागतिक अर्थव्यवस्थेनुसार देशांचे गरीब, विकसनशील व विकसित असे तीन गट पाडले जातात. निरीक्षणानुसार गरीब देशांच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीचा हिस्सा २६ टक्के, उद्योगाचा ३९ टक्के तर सेवा क्षेत्राचा हिस्सा ३५ टक्के इतका आहे. भारतात मात्र अनेक व्यवसायापैकी कृषी व्यवसाय हा सर्वात जुना व परंपरागत व्यवसाय आहे व आर्थिक नियोजनाच्या सुरुवातीस म्हणजे १९५०-५१ मध्ये कृषीचा हिस्सा ५६ टक्के तर सेवा क्षेत्राचा हिस्सा ३० टक्के होता. सद्यस्थितीत कृषीचा हिस्सा १५ टक्के पेशा कमी होऊन सेवा क्षेत्राचा हिस्सा ६० टक्क्यापेक्षा अधिक आहे. आर्थिक सुधारणा काळात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा जवळपास २५ टक्के इतका आहे. १९५०-५१ मध्ये तो १५ टक्के इतका होता. नियोजनकाळात झालेल्या औद्योगिक व सेवा

क्षेत्राच्या विकासाचा परिणाम म्हणून कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगार व निर्यातीतील हिस्सा कमी झाला आहे. आर्थिक सुधारणा काळात औद्योगिक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा भरमसाठ वापर वाढल्यामुळे रोजगारनिर्मिती अत्यंत कमी वेगाने होत असते, ही वास्तव स्थिती विचारात घेऊन शेती क्षेत्रातील अतिरिक्त मनुष्यबळ औद्योगिक क्षेत्रामध्ये सामावून घेतले जाण्यावर प्रचंड मर्यादा पडतात. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी अधिक वाढत जाऊन कृषी विकासालाही मर्यादा येत आहे. भारतामध्ये उद्योग व सेवा क्षेत्राचा समान विकास अपेक्षित असतांना प्रत्यक्षात मात्र उद्योग व सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विकास होत जाऊन कृषी विकासाचा वेग मंदावत असल्याचे दिसून येते. पर्यायाने भारतातील ग्रामीण व नागरी विषमता वाढत असल्याचे दिसते. कृषीक्षेत्रावर अवलंबून असलेले आदिवासी, शेतमजूर, असंघटित कष्टकरी, कोरडवाहू अल्पभूधारक व सीमांत

शेतकरी यासारखा घटक विकासापासून वंचितच असल्याचे दिसते. वस्तुतः आर्थिक सुधारणा काळात या घटकांमध्ये विकास होणे अपेक्षित होते.

उत्पादन व उत्पादकता वाढीचा कल व संरचना :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः आर्थिक नियोजन सुरु झाल्यानंतरच्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात सिंचनसौर्याची अधिकाधिक उपलब्धता, व त्यामुळे आधुनिक शेतीपध्दतीचा अधिकाधिक स्वीकार, सुधारित बी-बियाणे, रसायनिक खते, पीक-संरक्षण व कीटकनाशक औषधांचा वाढता उपयोग, शेतीयंत्रांच्या (विशेषतः ट्रॅक्टर, विजेचे पंप व मोटारी) यांच्या वाढत्या वापरामुळे सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, भारतीय शेतीक्षेत्रातील प्रतीहेक्टरी उत्पादकता ही वाढत आहे.

काही प्रमुख पिकांच्या वाढीचा तक्ता. (टक्क्यात)

पीक समुह	१९९४-९५ ते २००३-०४	२००३-०४ ते २०१२-१३
अन्नधान्य	०.७१	२.६६
गहु, तांदूळ	०.८१	२.६१
डाळी	-०.६४	२.६१
तांदुळ	०.६२	१.९९
गहू	१.०३	३.६०
मका	४.४३	५.५१
हरभरा	-२.३७	५.५९
तोलबिया	-१.६५	२.४७
सोयाबीन	३.३५	७.६१
ऊस	-०.४७	४.०१
कापूस	-२.२३	१०.४६

Source: www.agricoop.nic.in

वरील तक्त्यावरून काही प्रमुख पिकांची १९९४-९५ ते २००३-०४ व २००३-०४ ते २०१२-१३ पर्यंत झालेली वाढ विचारात घेतलेली आहे. त्यामध्ये अन्नधान्य १९९४-९५ ते २००३-०४ मध्ये ०.७१ टक्के उत्पादन होते तर २००३-०४ ते २०१२-१३ मध्ये ते २.६६ टक्के झालेले आहे. कापूस या पिकामध्ये तर -२.२३

टक्त्यावरून १०.४६ टक्क्यांपर्यंत वाढ झालेली आहे. ऊस, सोयाबीन, तेलबिया, हरभरा, मका, गहू, या सर्वच पिकांमध्ये लक्षणीय वाढझालेली आहे. सद्यस्थितीतील उत्पादन व उत्पादकता पाहिली असता त्यामध्ये देखील प्रचंड अशा प्रकारची वाढ झालेली पहावयास मिळते.

प्रमुख पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता

पिके	उत्पादन (दशलक्ष टन)		उत्पादकता (कि.ग्रा./हेक्टर)	
तांदूळ	१०४.४१	११२.९१	२४००	२५७८
गहू	९२.२९	९९.७०	३०३४	३३७१
दाळी	१६.३२	२५.२३	६५५	८४१
तेलबिया	२५.२५	३१.३१	९६८	१२७०
ऊस	३४८.४५	३७६.९०	७०७२०	७९६५०
कापूस	३०.०१	३४.८९	४१५	४७७

Source : www.agricoop.nic.in

वरील तक्त्यामध्ये सद्य स्थितीतील उत्पादन व उत्पादकतेचा आढावा घेतलेला आहे. आर्थिक धोरणाच्या काळापासून भारतीय शेतीतील उत्पादन व उत्पादकतेतील आलेख चढत्या क्रमानेच राहिलेला आहे. तांदूळ व गहू या प्रमुख पिकांच्या बाबतीत २०१५-१६ व २०१७-१८ मध्ये उत्पादन अनुक्रमे १०४.४१ व ११२.९१ दशलक्ष टन झालेले होते. उत्पादकतेमध्ये देखील अनुक्रमे २४०० कि. ग्रॅ. व २५७८ कि.ग्रॅ. होते. इतरही पिकांच्या बाबतीमध्ये प्रचंड वाढ उत्पादन व उत्पादकतेमध्ये झालेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रामध्ये कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप :-

सन २००८ मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक पेचप्रसंगानंतर जागतिक अर्थव्यवस्थेत मंदी आली असली तरी

आंतरराष्ट्रीय व्यापार मात्र खंबीरपणे पाय रोवून उभा आहे. भारताचा विदेशी व्यापाराचा अधिकांश भाग हा कृषी क्षेत्राशी जोडून आहे. कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीत अमेरिका आणि युरोपीय संघ यांच्या बरोबरीने मोठ्या प्रमाणावर देश म्हणून भारताचा आठवा क्रमांक लागतो. २०१२ या वर्षात भारताच्या कृषी निर्यातीत वार्षिक २२ टक्के इतकी वाढ झाली ती एकूण जागतिक कृषी निर्यातीच्या २.६ टक्के इतकी होती. कृषी क्षेत्रातील उत्पादने ही निर्यात होणारी केवळ एकमेव वस्तू आहे असे नव्हे तर त्याबरोबरीने सेवा निर्यातीलाही त्याचा लाभ मिळत आहे. भारतासहित अनेक विकसनशील देशांना कृषी निर्यातीने विशेष संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. पण त्याचबरोबर देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय अग्रक्रम आणि दबाव यांचा समतोल साधतांना काही आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. एक म्हणजे देशातील वैविध्यपूर्ण वाढत्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राला अग्रक्रम देणे. कृषीविषयक व्यापारी ६

गेरणाची अवघड असलेली देशातील राजकीय आर्थिक घडी आणि त्याचबरोबर यातील विविध भागीदारांचा असलेला सहभाग आणि सल्ला-मसलत यांचा मेळ घालणे, हे दुसरे मोठे आव्हान आहे.

भारतीय कृषी धोरण आणि कार्यक्षमता :-

केंद्रशासनाच्या कृषी धोरणाचा महत्वपूर्ण टप्पा इ. स. १९९०-९१ हा होता. त्यावेळी स्वीकारलेल्या जागतिक मुक्त व्यापाराच्या धोरणाच्या मर्यादित अनेक बंधने शिथिल करण्यात आली. त्याचा परिणाम १९९५-९६ पर्यंत दिसू लागला. त्यानुसार इ.स. १९९५-९६ मध्ये केंद्रशासनाने असा दावा केला की भारत सरकारने काढून घेतलेल्या अतिरिक्त संरक्षणाचा लाभ कृषी क्षेत्राला मिळाला.

इ.स. २००० चे कृषी विषयक राष्ट्रीय धोरण :-

दुसरा महत्वपूर्ण टप्पा म्हणजे इ.स. २००० मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेने आखून दिलेल्या कक्षेचे पालन करित केंद्र सरकारने राष्ट्रीय कृषी धोरण जाहिर केले. त्यासाठी जमिनीच्या कसाला सोसेल अशाप्रकारे जमिनीचा उपयोग, अन्नधान्याच्या व पोषक आहाराच्या उपलब्धतेची संरक्षक योजना, तंत्रविज्ञानाचे हस्तांतरण, कृषी उत्पादनासाठी गुंतवणूकीची गरज व पैशाची उपलब्धता अशी संस्थात्मक बांधणी, कृषी क्षेत्रातील जोखमिचे व्यवस्थापन आणि आवश्यक त्या सुधारणा राबविण्यासाठी व्यवस्थापन इत्यादीचे महत्व धोरणाच्या दस्तऐवजात विशद केले आहे.

सिंचन धोरण :-

इ.स. १९९६-९७ मध्ये एक विशेष कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. (AIBP) त्या द्वारे राज्यांना चालू सिंचन योजना पूर्ण करण्यासाठी केंद्राने कर्जाची मदत दिली. (Central Loan Assistance(CLA) The fast track programme, २००२ मध्ये सुरु केला. त्यात २००४ ला बदल करून राज्यांना ७० प्रतिशत कर्ज आणि ३० प्रतिशत अनुदान तर विशेष राज्यांना १० टक्के कर्ज आणि ९० टक्के अनुदान असे सूत्र स्वीकारण्यात आले. प्रकल्प मुदतीस पूर्ण केल्यास कर्जाचे रूपांतर अनुदानात

करण्याची सवलतही जाहीर करण्यात आली. कार्यक्रमांतर्गत १८१ मोठे व मध्यम प्रकल्प, ३८१० लघु प्रकल्प समाविष्ट होते आणि १५,३९८ कोटी रुपयांचे कर्ज केंद्राने दिले. ३२ मोठे प्रकल्प पूर्ण झाले आणि २.७ दशलक्ष हेक्टर सिंचन क्षमता तयार झाली. ८०,००० हेक्टर सिंचन क्षमतेचे लघु प्रकल्प निर्माण झाले.

शेती क्षेत्रासमोरील आव्हाने :-

भारतात आजही ५५ टक्क्या पेक्षा अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारतात औद्योगिकीकरण वेगाने वाढत आहे. पण या वाढत्या औद्योगिकीकरणात शेतीवरील भार कमी होण्याऐवजी वाढतो आहे. कारण औद्योगिक विकासाचे जसे धोरण आहे तसे शेतीविकासाचे नाही. आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे लागवडयुक्त जमिनीचे क्षेत्रफळ कमी होत जाणार आहे. तर दुसरीकडे वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीवरील ओझे कमी होण्याची लक्षणे नाहित. राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा कमी झाला असला तरी उत्पन्नातील वाटेकरी मात्र कमी झालेले नाहीत. भारतात प्रादेशिक स्तरावर कृषी विकास रचनेत प्रचंड तफावत आहे. भारतातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी ४४ टक्के जमीन प्रत्यक्ष पिकांच्या लागवडीखाली आहे. यापैकी ६७ टक्के जमीन जिरायती असून त्यापासून मिळणारे उत्पन्न पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून आहे. कृषीव्यवसायाचे अनिश्चित स्वरूप, जमिनीच्या सुपीकतेतील व हवामानातील भिन्नता, पिकांची विविधता, मशागतीच्या पध्दतीतील विविधता यामुळे प्रादेशिक विषमता दिसून येते. पर्यायाने कृषी विकास रचनेत व उत्पादनेत तफावत आढळते. भारतात जलसिंचनाखालील जमिनीचे क्षेत्रफळ केवळ ३३ टक्के इतके आहे. त्यातही जमिनीवरील व जमिनीखालील जलपातळीत सातत्याने घट होत आहे. सरासरी जमीन धारणा आकार कमी होत जाऊन अत्यल्प व अल्प भुधारकांच्या संख्येत वाढ होत जाऊन त्याचा शेती उत्पादन आणि उत्पन्न याच्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसतो आहे.

आर्थिक सुधारणा काळात कृषीक्षेत्रातील गुंतवणूकीचे प्रमाण कमी झाले. एकूण GDP केवळ दोन टक्के गुंतवणूक कृषीक्षेत्रात होताना दिसते. खाजगी गुंतवणूकीचे प्रमाण कमी असल्याने कृषी विकासाच्या दृष्टिने आवश्यक पायाभूत संरचनाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. कृषी उत्पादनाचा वाढता खर्च, त्या मानाने शेतमालाची किंमत कमी यामुळे शेतकऱ्यांचे अर्थशास्त्र बिघडत आहे. दुष्काळामुळे तर शेतकऱ्यांची जगण्यालाच आव्हान दिले आहे. पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा आकडा सातत्याने वाढतो आहे. सद्यस्थितीतील एक महत्वपूर्ण समस्या म्हणजे हवामान बदल, कृषी, वनीकरण आणि मासेमारी यासारख्या व्यवसायांवर हवामान बदलाचा विपरीत परिणाम होताना दिसतो. ओला दुष्काळ व कोरडा दुष्काळ, पूर परिस्थिती यामुळे अर्थव्यवस्थेत अन्नसुरक्षिततेचा आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर बनतो. सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय आहे. अनुकूल हवामान, पुरेसा पाऊस, रोगमुक्त पिके, भरपूर उत्पादन व किफायतशीर भाव या घटकांचा मेळ कधीच जमून येत नाही.

संदर्भ :-

- १) Arun Kumar (2000) 'Agricultural Development, Today and Tomorrow', Anmol Publication Pvt. Ltd. Ansari Road, Darya Ganj New Delhi.
- 2) Agrawal A.N. (1996) 'Indian Economy, Problems of Development and planning'. Wishwa Prakashan Ansari Road Daryaganj New Delhi.
- 3) Datta & Sundaram, (2011 ed.) 'Indian Economy' Chand and, Cp. Ltd., Ram Nagar, New Delhi.
- ४ डॉ. विजय कविमंडन (२०१२), 'कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ५ देसाई व भालेराव, (२०११), 'भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे'
- ६) 'योजना' मासिक 'भारतीय कृषी' जून २०१४
- 7) www.Indianagri.com
- 8) www.agricoop.gov.in

Statistics and Business Mathematics

Mr. Vijay Janrao Pathak

M.Com., M. Phil, LLB G.D.C. & A.
Assistant professor, Department of Commerce
Shri Niketan Arts Commerce College, Nagpur

Dr. Shrikrishna Raut

M.Com., M.A.(Eco.), M.Phil., Ph.D.
Assistant professor, Department of Commerce
Haribhau Admane College of Arts & Commerce, Nagpur

SWASTIK

SWASTIK PUBLICATIONS

Statistics and Business Mathematics

© Author

First Published April, 2020

ISBN 978-93-87367-80-7

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published in India by
SWASTIK PUBLICATIONS
213, Vardan House, 7/28, Ansari Road,
Darya Ganj, New Delhi-110002
Ph.: 9968482939, 9899462604
email: swastik_books@yahoo.com

Regd. Office:
31, Gali No. 1, A-Block,
Pocket 5 (Near CRPF Water Tank)
Sonia Vihar, Delhi-110090

Printed at: Global Printing Services, Delhi.

2021-22

समग्र अर्थशास्त्र Advanced Economics

(वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रहासहित)

(Objective Question Bank)

- ◆ व्यवसायिक अर्थशास्त्र
- ◆ स्थूल अर्थशास्त्र
- ◆ लोकसंख्याशास्त्र
- ◆ व्यवसायिक सांख्यिकी आणि संशोधन पध्दती
- ◆ व्यवसायिक पर्यावरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार
- ◆ सूक्ष्म अर्थशास्त्र
- ◆ मौद्रिक अर्थशास्त्र
- ◆ बँकींग आणि वित्तीय संस्था
- ◆ विकासाचे अर्थशास्त्र
- ◆ महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था
- ◆ अर्थशास्त्रावर संमिश्र प्रश्नसंग्रह

डॉ. प्रशांत एम. पाटील
डॉ. अनिता के. रणधीर

SAI JYOTI PUBLICATION
The way of Light

नवीन अभ्यासक्रमाच्या पाठ्यक्रमावर आधारित वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह

B.Com., B.A., M.Com., M.A. (अर्थशास्त्र) NET/SET, Ph.D प्रवेश परीक्षा,
UPSC, MPSC, STI, Banking व इतर सर्व स्पर्धा परीक्षांसाठी अत्यंत उपयुक्त पुस्तक

समग्र अर्थशास्त्र

(ADVANCED ECONOMICS)

(वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रहासाठी)

(Objective Question Bank)

डॉ. प्रशांत एम. पाटील

एम. कॉम., एम. फिल., पीएच.डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
वाणिज्य विभाग प्रमुख,
डॉ. हरिभाऊ आदमने,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
सावनेर, जि. नागपूर.

डॉ. अनिता के. रणधीर

एम. कॉम., एम. फिल., बी.एड., पीएच.डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
वाणिज्य विभाग प्रमुख,
श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय,
राजुरा, जि. चंद्रपूर

- व्यवसायिक अर्थशास्त्र
- स्थूल अर्थशास्त्र
- लोकसंख्याशास्त्र
- व्यवसायिक सांख्यिकी आणि संशोधन पद्धती
- व्यवसायिक पर्यावरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार
- सूक्ष्म अर्थशास्त्र
- मौद्रिक अर्थशास्त्र
- बँकींग आणि वित्तीय संस्था
- विकासाचे अर्थशास्त्र
- भारताची अर्थव्यवस्था
- महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था
- अर्थशास्त्रावर संमिश्र प्रश्नसंग्रह

ओम साई पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स

समग्र अर्थशास्त्र

© लेखक

- ◆ डॉ. प्रशांत एम. पाटील
- ◆ डॉ. अनिता के. रणधीर

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers

◆ ISBN : 978-81-951835-2-4

◆ प्रथम आवृत्ती : 2021

◆ प्रकाशक :

गणेश राऊत

ओम साई पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स

29, इंदिरा नगर, टी.बी. वार्ड च्या मागे,

नागपूर-440 003.

मो.नं. 9923693506

◆ मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स :

साई ज्योती पब्लिकेशन

मो.नं. 9764673503

ई-मेल- sjp10ng@gmail.com

वेब साईट- www.saijyoti.in

◆ रिटेल शॉप :

बुकस एन बुक्स

६५ शॉप नं.२, राधिका पॅलेस,

हनुमान नगर रोड,

मेडिकल चौक, नागपूर.

मो. ९९२३५९३५०३

◆ अक्षर जुळणी :

मीरा कम्प्युटर,

नागपूर.

अनुक्रमणिका

१. अर्थशास्त्र १
(Economics)
अर्थशास्त्राची व्याख्या, अर्थशास्त्राचे महत्त्व, किंमत (किंमतीचे श्रम सिद्धांत), मागणी आणि पुरवठा
◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)
२. व्यावसायिक अर्थशास्त्र ३
(Business Economics)
व्यावसायिक अर्थशास्त्र, व्याख्या, व्यवसाय अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये, व्यवसाय अर्थशास्त्राचे स्वरू, वास्तविक अर्थशास्त्र म्हणून व्यवसाय अर्थशास्त्र, विज्ञान म्हणून व्यावसायिक अर्थशास्त्र, व्यवसाय अर्थशास्त्राची व्याप्ती, उत्पादन आणि किंमतीचे विश्लेषण, मूल्य निर्धारण धोरणे आणि पद्धती, लाभ व्यवस्थापन, भांडवल व्यवस्थापन, ग्राहकांच्या वर्तनाचा अभ्यास, सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग, परियोजना मूल्यांकन, व्यवसाय अर्थशास्त्राची भूमिका, आर्थिक खर्चाची आणि लेखाच्या किंमतींबद्दल समन्वय, व्यवसायाच्या आर्थिक संबंधांचे ज्ञान, व्यावसायिक भविष्यवाणी एवं पूर्वानुमान
◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)
३. सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि स्थूल अर्थशास्त्र २१
(Micro And Macro Economics)
आर्थिक क्रियाकलाप, सूक्ष्म अर्थशास्त्र, समष्टि अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्राची मर्यादा.
◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)
४. मौद्रिक अर्थशास्त्र ६९
(Monetary Economics)
मुद्रा, मुद्रा व्याख्या, मुद्रेच्या सर्वसाधारण व्याख्या, वस्तुविनिमय पद्धती, वस्तुविनिमयातील अडचणी, अभिमतपंथी अर्थशास्त्रात मुद्रेचा कार्यभाग, मुद्रेची वैशिष्ट्ये किंवा गुणधर्म - पैशाची गुणधर्म किंवा वैशिष्ट्ये, पैशाची उत्क्रांती, मुद्रेचे प्रकार, विधिग्राह्य पैसा, अविधिग्राह्य पैसा/बँक पैसा/पत पैसा, मुद्राचे उपप्रकार, बँकनिर्मित पैसा, मुद्रेची कार्ये, मुद्रेची प्राथमिक कार्ये, पैशाची दुय्यम कार्ये, पैशाची आनुवंशिक अथवा आकस्मिक कार्ये, मुद्रेचे महत्त्व.
◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)
५. लोकसंख्याशास्त्र ८२
(Demography)
भारताची लोकसंख्या, लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांत, भारतातील लोकसंख्येचा आकार व वृद्धी दर, भारतातील लोकसंख्या वाढीची कारणे, मृत्यूदरात वेगाने घट होणे अधिक जन्मदराची कारणे, अधिक जन्मदर असणे, लोकसंख्या वाढीचे परिणाम, वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना, भारताचे लोकसंख्याविषयक धोरण, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाच्या अपयशाची कारणे, कुटुंब नियोजनाला प्रोत्साहित करणारी उपाययोजना, भारताच्या लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये (२०२०-२०२१),

जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या, लोकसंख्या वृद्धीदर, प्रौढ साक्षरता दर, वयोगटानुसार लोकसंख्या, किशोरवयीन व युवा लोकसंख्या, जनगणना २०११ नुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या, कार्य सहभाग दर, दिव्यांग लोकसंख्या, कुटुंबे व कुटुंबांसाठी सुविधा, झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या, नागरी भागातील व झोपडपट्ट्यांमधील कुटुंबांसाठीच्या सुविधा, स्थलांतर.

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

६. बँकींग आणि वित्तीय संस्था

९१

(Banking and Financial Institutions)

बँक, बँक म्हणजे काय ?, अधिकोषाची व्याख्या, भारतीय अधिकोषांचे वर्गीकरण, अधिकोषण सेवा, बँक व्यवसायातील तंत्रज्ञानाची गरज आणि महत्त्व, स्वयंचलित गणक यंत्र/ए.टी.एम., डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, दूरभाष बँकींग, नेट बँकिंग, कोअर बँकिंग, ई-बँकींगची संकल्पना, ई-कॉमर्सचे प्रकार, मोबाईल बँकिंग, सर्वकाल स्थूल समाशोधन सेवा, RTGS प्रणालीची वैशिष्ट्ये, नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (NEFT), रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, मध्यवर्ती बँक (भारतीय रिझर्व बँक), केंद्रीय बँकेची/मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या, मध्यवर्ती बँकेची/केंद्रीय बँकेची कार्ये, केंद्रीय/मध्यवर्ती बँकेची पत नियंत्रणाची साधने.

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

७. व्यावसायिक सांख्यिकी आणि संशोधन पद्धती

११६

(Business Statistics & Research Methodology)

सांख्यिकीची मूलतत्त्वे, सांख्यिकीचा अर्थ, सांख्यिकीची व्याप्ती, सांख्यिकीची मूलतत्त्वे, सांख्यिकीचा अर्थ, सांख्यिकीची व्याप्ती, सांख्यिकीचे महत्त्व, सांख्यिकीचे महत्त्व, सांख्यिकीचे कार्य, सांख्यिकीच्या मर्यादा, केंद्रीय प्रवृत्तीची परिणामे, माध्याची व्याख्या, माध्याचे उद्देश व कार्ये, माध्याचे प्रकार, समांतर माध्याची वैशिष्ट्ये, मध्यका, मध्यकाची वैशिष्ट्ये, भूयष्टक, भूयष्टकाची वैशिष्ट्ये, गुणोत्तर माध्य, गुणोत्तर माध्याची वैशिष्ट्ये, हरात्मक माध्य, हरात्मक माध्याची वैशिष्ट्ये, सामाजिक संशोधन आणि सामाजिक सर्वेक्षण, संशोधनाचा अर्थ, सामाजिक संशोधनाच्या व्याख्या, सामाजिक संशोधनाची वैशिष्ट्ये, सामाजिक संशोधनाचे उद्देश, सामाजिक संशोधनाचे स्वरूप, सामाजिक संशोधनाची व्याप्ती, सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व किंवा आवश्यकता, सामाजिक संशोधनाची मूलभूत गृहीते, सामाजिक संशोधनाचे प्रकार, सामाजिक संशोधनाच्या प्रमुख पायऱ्या/चरण

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

८. विकासाचे अर्थशास्त्र

१५९

(Economic of Development)

आर्थिक विकास, आर्थिक विकासाचा अर्थ, आर्थिक विकासाच्या काही व्याख्या, आर्थिक विकासाचे मापदंड वा निकष, आर्थिक विकासाला जबाबदार आर्थिक व आर्थिकेतर घटक, आर्थिक विकास निर्धारक घटक, आर्थिक व आर्थिकेतर तत्त्व, आर्थिक विकासाची निर्धारक तत्त्वे (घटक), आर्थिक तत्त्वे (घटक), आर्थिकेतर वा गैरआर्थिक तत्त्वे (घटक).

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

९. व्यावसायिक पर्यावरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय

१७७

(Business Environment & International Business)

व्यवसाय पर्यावरण, व्यवसाय पर्यावरणाचा अर्थ, व्यवसाय पर्यावरण संकल्पना, व्यवसाय वातावरणाची व्याख्या, व्यवसाय वातावरणाची वैशिष्ट्ये, व्यवसाय वातावरणाचे महत्त्व, व्यवसाय वातावरणाचे स्वरूप, व्यावसायिक वातावरणाचे प्रकार, अंतर्गत वातावरण, बाह्य वातावरण, (अ) सूक्ष्म अर्थशास्त्र, (ब) स्थूल पर्यावरण, भारताचा विदेशी व्यापार, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा अर्थ, आयात व्यापाराचे महत्त्व, तीन वार्षिक योजना (१९६७-६९), विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये, भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये किंवा प्रवृत्ती, भारतीय अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापाराचे महत्त्व.

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

१०. भारतीय अर्थव्यवस्था

२०७

(Indian Economy)

भारतीय नियोजन आयोग, भारतातील योजना आयोगाची पंचवार्षिक योजनेनुसार उद्दिष्टे, भारतीय नियोजन आयोग, भारतीय नियोजन आयोगाची कार्ये, देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०२०-२१), देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०१९-२०), चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा व सरासरी वार्षिक वृद्धि, आर्थिक नियोजनाची उपलब्धी व अपयश, आर्थिक नियोजनाचे मूलभूत अपयश, भारतातील आर्थिक विकासाची वैशिष्ट्ये, भारतीय अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये, भारतीय अर्थव्यवस्थेची मूलभूत वैशिष्ट्ये,

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

११. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था

२३२

(Economy of Maharashtra)

राज्याची अर्थव्यवस्था, राज्य उत्पन्न, स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०२०-२१), स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०१९-२०), चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा व सरासरी वार्षिक वृद्धि, राज्य उत्पन्न (२०१९-२०), किंमती, कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीतील उपाययोजना, लोकवित्त, कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीतील उपाययोजना, संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा, कृषि व संलग्न कार्ये, उद्योग व सहकार, कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीतील उपाययोजना, पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, परिवहन व दळणवळण, सामाजिक क्षेत्र, कोविड-१९ महामारी, कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीतील उपाययोजना, कोविड-१९ महामारीची परिस्थिती हाताळण्याकरिता केलेल्या उपाययोजना,

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

१२. अर्थशास्त्रावर संमिश्र प्रश्नसंग्रह

२४६

◆ वस्तुनिष्ठ प्रश्नसंग्रह (Objective Questions)

०००

डॉ. प्रशांत एम. पाटील

एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.,
सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग प्रमुख
डॉ. हरिभाऊ आदमने, कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर.

डॉ. प्रशांत पाटील, वाणिज्य विभाग प्रमुख हे राष्ट्र विकास शिक्षण संस्था खापा द्वारा संचालित आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ संलग्नित डॉ. हरिभाऊ आदमने, कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर जि. नागपूर येथे मागील 18 वर्षा पासून वाणिज्य विषय अधिव्याख्याता पदावर कार्यरत आहेत. नागपूर विद्यापीठाची वाणिज्य विषयात स्थानक आणि स्थानकोत्तर पदवी तसेच वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र विषय घेऊन एम.फिल. (फिलॉसॉफी) तत्त्वज्ञान पारंगत ही पदवी प्राप्त केलेली आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ तर्फे 2014 ला वाणिज्य अभ्यासमंडळ अंतर्गत कृषि माल आणि कृषि उत्पन्न बाजार समिती च्या तुलनात्मक आणि संशोधनात्मक अभ्यास क्रमावर आचार्य पदवी (Ph.D.) प्राप्त केली.

नागपूर विद्यापीठाच्या बी.कॉम. द्वितीयवर्ष अभ्यासक्रमावर आधारित Monetary Economics (मौद्रीक अर्थशास्त्र) आणि वाणिज्य शाखेतील एच्छक विषय Entrepreneurship Development (उद्योजकता विकास) ही पुस्तके प्रकाशित केलेले आहेत. राष्ट्रीय स्तरावर यु.जी.सी. पुरस्कृत असलेल्या विविध चर्चा सत्रात भाग घेऊन राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध प्रांसंगिक विषयावर शोधनिबंध प्रकाशित केले आहेत.

डॉ. प्रा. अनिता के. रणधीर

विभाग प्रमुख (वाणिज्य विभाग)
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, राजुरा. जि. चंद्रपूर.

डॉ. प्रा. अनिता के रणधीर, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली द्वारा संलग्नित श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा, जि. चंद्रपूर या ठिकाणी वाणिज्य विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. यांना पदवी आणि पदव्युत्तर विभागाच्या शैक्षणिक कार्याचा 18 वर्षांचा अनुभव आहे. यांचे संपूर्ण शिक्षण राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर या ठिकाणी झालेले, असून त्यांनी पी.एच.डी. (वाणिज्य), एम.फिल. (वाणिज्य), एम.कॉम., बी.एड या पदव्या प्राप्त केल्या आहेत. तसेच त्या गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या वाणिज्य अभ्यास मंडळाच्या सदस्य म्हणून नियुक्त आहेत. यांनी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासगात अनेक शोधनिबंध सादर केलेले आहेत. महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा येथे प्रबंध मार्गदर्शक म्हणून कार्य केले आहे. तसेच Minor Research Project (लघु शोध प्रबंध) वर कार्य केले आहे.

ISBN:978-81-951835-2-4

₹ 425/-

SAI JYOTI PUBLICATION

Phone : 9764673503, 99235935

email : sjp10ng@gmail.com

Website: www.saijyoti.in

Om Sai Publishers & Distributors

Mob. No. :9923693506

E-mail : ospdnagpur@gmail.com

Available Also on

Flipkart

SHOPCLUES

amazon

व्यवस्थापन प्रक्रिया

(MANAGEMENT PROCESS)

बी. कॉम्. III : सेमिस्टर V

डॉ. श्रीकृष्ण राऊत

सह. सहाय्यक प्राध्यापक
हरीभाऊ आदमने कला, वाणिज्य
महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर

प्रिन्सिपल

डॉ. हरीभाऊ आदमने
कला वाणिज्य महाविद्यालय
सावनेर

प्रा. शंकर जी. बोडे

सहाय्यक प्राध्यापक
वाणिज्य विभाग प्रमुख
रा. सू. बीडकर कला, वाणिज्य आणि
विज्ञान महाविद्यालय, हिंगणघाट, वर्धा

Physical Fitness And its Components

Dr Dinesh Kumar Kimta

Assistant Professor, Dr. Haribhau Admane Art and
Commerce College, Saoner, Nagpur
dineshkamta@yahoo.in Phone No: 9816073751

Abstract :

Physical fitness is the capacity of heart, blood vessels, lungs and muscles to function at optimum efficiency. In previous years, fitness was defined as the capacity to carry out the day's activities undue fatigue. Physical fitness is now defined as the body's ability to function efficiently and effectively in work and leisure activities, to resist hypo kinetic diseases, and to meet the emergency situations. The main objective is probably health. Physical exercise and diet are the two most important factors in determining health. You need to be physically active in order to maintain healthy lungs, heart etc, to remain supple and also to prevent unhealthy weight gain. There are also clear mental health benefits - fit people are less depressed and have better mental function. The ultimate aim and objective of fitness is longevity with no disease, no any physical pain, and happiness. It is hard to get this objective of life but not impossible. The happiness of life can be obtained through physical fitness. There are many ways people try get physical fitness, some of them are better lifestyle, better diet, gym, yoga, aerobics etc. The aims and objectives of fitness may also include:

Keywords: *Physical Fitness, Components, Aims, Objectives.*

Meaning of Physical Fitness :

Physical fitness is a general state of health and wellbeing and more specifically the ability to perform aspects of sports or occupations. Physical fitness is generally achieved through correct nutrition and moderate vigorous physical activity, exercise and rest. It is not necessary for a person who is physically fit to have a lean body rather they should have strong body endurance, along with good muscle strength and cardiovascular fitness. It is also important to remember

that a physically fit body is generally accompanied with a happy and satisfied state of mind.

Physical fitness is a physiological state of well-being that provides the foundation for the tasks of daily living, a degree of protection against chronic disease and a basis for participation in sport. In essence, physical fitness describes a set of attributes relating to how well one performs physical activity. In other words we can explain it as, a set of physical attributes related to a person's ability to perform physical activity successfully without undue strain and with a margin of safety.

Physical fitness is a physiological state of well-being that provides the foundation for the tasks of daily living, a degree of protection against chronic disease and a basis for participation in sport. In essence, physical fitness describes a set of attributes relating to how well one performs physical activity. It is defined as a condition in which an individual has enough energy to avoid fatigue and enjoy life.

Definitions of Physical Fitness :

1. "Physical fitness refers to the organic capacity of the individual to perform the normal task of daily living without undue tiredness or fatigue having reserves of strength and energy available to meet satisfactorily and emergency demands suddenly placed upon him."
Nixon
2. "The human body's ability to move with the desired speed, balance, agility and strength gained through proper exercise and nutrition."
Don Hoskins
3. Physical fitness is the ability of the person to do daily routine work without fatigue; moreover to participate in playful activity and still reserves enough

capacity to meet any emergency.”

Webster

4. “Physical fitness is the capacity to meet the present and potential physical challenges of life with success.” **David R. Lamb**
5. “The ability to carry out daily tasks (work and play) with vigour and alertness, without undue fatigue and with ample energy to enjoy leisure time pursuits and to meet unforeseen emergencies” **Clarke 1976**

Aims and Objectives of Fitness :

The main objective is probably health. Physical exercise and diet are the two most important factors in determining health. You need to be physically active in order to maintain healthy lungs, heart etc, to remain supple and also to prevent unhealthy weight gain. There are also clear mental health benefits - fit people are less depressed and have better mental function. The ultimate aim and objective of fitness is longevity with no disease, no any physical pain, and happiness. It is hard to get this objective of life but not impossible. The happiness of life can be obtained through physical fitness. There are many ways people try get physical fitness, some of them are better lifestyle, better diet, gym, yoga, aerobics etc. The aims and objectives of fitness may also include:

- To build muscle.
- To lose fat.
- To gain weight.
- To lose weight.
- To get “toned.”
- To increase strength.
- To improve performance.
- To get “in shape.”
- To be healthier.
- To look great naked.
- Any combination of the items on this list.

Components of physical fitness :

The following lists each of the nine elements and an example of how they are used: -

- Strength - (holding or restraining an object or person)
- Power - (Jumping or sprint starting)

- Speed – the quickness of movement of limb leg or the arm of the shot putter.
- Agility – (Zigzag running or cutting movements)
- Balance – (e.g.gymnasticsstunt)
- Flexibility – (Executing a leg split)
- Endurance - (stamina enables an individual to perform sustained work by a particular muscle group over a period of time)

1. Muscular Strength

Muscular Strength may be defined as the maximal muscular force or tension used in the creation or prevention of the movement in one maximal effort of a muscle group. Muscular strength is produced by four basic types of muscular contraction. Hence, Muscular strength may be subdivided into four categories given below.

- A) **Isotonic Muscular strength:** - It is the maximal force used to create a maximal vigorous movement produced by isotonic contraction (concentric or a dynamic contraction). For example, lifting of maximal load in weight lifting. It is measured by administering strength test with standard barbells and strength development machines.
- B) **Isometric Muscular Strength:-** It is the maximal force created to prevent maximal load movement by a particular muscle group or a combination of muscle groups. It is produced due to isometric contraction which is sometimes, less accurately called static contraction. It is usually measured with the help of dynamometers, tensamotors, electronic load cells etc. it is usually this type of strength which is measured during per-employment strength testing for physically demanding jobs.

2. Flexibility :

In general, flexibility means the range of movements around the skeletal joints of the body. The flexibility is not a general body character but it is specific to each body region. If a person has highly flexible shoulder joint, it does not necessarily mean that he/she will have good knee flexibility or hip flexibility. Even it is possible that one shoulder joint is more flexible than the other. For a good physical fitness, it is essential that a

person has quite flexible joints and is able to maintain his/her body flexibility. The flexibility component of physical fitness enables the person to have free body movements, better coordinated movements requiring lesser work and to handle greater stress with lesser chances of injury.

Precisely, flexibility may be defined as "the range of motion around a joint as determined by the elasticity of the muscles, tendons and ligaments associated with the joint under consideration." In other words, flexibility is the ability of a person to move the parts of the body through as wide a range of motion as possible without undue strain to the joints and its muscle attachments.

3. Muscular power :

Ability to release maximum muscular force in an explosive manner in the shortest duration, is known as muscular power. For example, standing broad jump or vertical jump performance.

In general, power describes the speed of movement of force along with the direction of movement. Thus, power tells one's speed of performing work. In sports we often come across the terms 'explosive power' required in performing certain instant activities like high -jump, shot-jump, shot- put, sprints in athletics, kicking or hitting in team games, power lifting, calisthenics etc. individual sports activities. Such instant power production is relatively unimportant in some sports activities like marathon running, long -distance cross -country skiing, long distance swimming and pure skill events (for example, archery, pistol- shooting etc.) keeping in view the above description explaining the meaning of power, power may be defined in many different ways for instance,

1. Power is defined as "work done per second"
2. Power may be defined as "product of force and velocity"
3. power may be defined as "one's ability to release muscular force per second".

It may also be clarified that the work power is used above is synonymous with the physiological term anaerobic power (release of muscular force per second in the absence of oxygen) and is different from aerobic power (one's ability to release muscular force per second by consuming oxygen).

4. Agility :

Commonly speaking, agility means ability of quick and swift movements and ability of quick apprehension of body movements. As used in physical education and sports, agility may be defined as "one's controlled ability to change body position and direction rapidly and accurately."

Agility is affected greatly and differentially by the types of stimuli. Body agility is drastically better in response to an anticipated known stimulus as compared to agility performance of an individual in response to a stimulus requiring movements in the known directions. For example, a sprinter reacting to the starting gun is much faster than a defensive half back reacting to the changes in speed or direction of a pass receiver whose body is usually in a position that restricts rapid maximum reaction in almost all directions.

5. Speed :

By the term speed one generally gets the impression that we are talking about speed in running activities but speed also concerns many body parts and varies from one part to another. Speed refers to quickness of actions and one's ability to perform rapidly successive movements in a single direction over a short duration. According to Barrow and McGee speed is defined as "one's ability to perform successive movement of the same pattern at a fast rate."

Speed of muscle contraction is an inherited quality but it can be greatly improved through training by proper techniques and by practicing speedy movements and their proper coordination. Speed is greatly affected by one's age, height, weight, muscle, viscosity and mechanical & structural features like length of limbs and flexibility of joints. It is an important motor performance factor in majority of physical activities and sports, more so in football, basketball, baseball, sprints, hurdle races and other track events, swimming etc.

6. Endurance :

The muscular endurance of stamina enables an individual to perform sustained work by a particular muscle group over a period of time with one's maximal effort."

Conclusion :

Physical fitness is now defined as the body's ability to function efficiently and effectively in work and leisure activities, to resist hypo kinetic diseases, and to meet the emergency situations. The main objective is probably health. Physical exercise and diet are the two most important factors in determining health. You need to be physically active in order to maintain healthy lungs, heart etc, to remain supple and also to prevent unhealthy weight gain. There are also clear mental health benefits - fit people are less depressed and have better mental function. The ultimate aim and objective of fitness is longevity with no disease, no any physical pain, and happiness. It is hard to get this objective of life but not impossible. The happiness of life can be obtained through physical fitness. There are many ways people try get physical fitness, some of them are better lifestyle, better diet, gym, yoga, aerobics etc. The aims and objectives of fitness may also include:

References :

Angela, M. D. (2010). The relationship between core stability and athletic performance .masters dissertation submitted to the Humboldt State University, PP 9-18.
Gray, Cook. (2003). Athletic body in balance. U.S.A. PP

61-63.

- Hodges, P.W, Richardson. C.A. (1997). Contraction of the abdominal muscles associated with movement of the lower limb. *Phys Ther*; 77(2):132-42; discussion 142-4.
- Itoi, E, Motzlan, N.E., Morrey. B.F. (1992) Scapular Inclination and interior stability of the shoulder. *J shoulder Elbow Enrg* 1992; 1:131-139.
- Jason, Brumitt. (2010). Core Assessment and Training, Human kinetics. PP 4-5.
- Jason, Brumitt. (2010). Core Assessment and Training, Human kinetics. PP 139-141.
- Jason, Brumitt. (2010). Core Assessment and Training, Human kinetics. PP 9-20.
- Kansal, D.K, (1996) " Test and Measurement in sports and physical education" D.V.S. Publication New Delhi (1996) P. 112
- Kensal, D.K. (1996) Test and measurement in sports and physical education, Delhi, D.V. Publication.
- Maquirriain, J., Ghisi, J.P., Kokalj, A.M., (2007) Rectus Abdominus Muscle Strains in Tennis Players, *British Journal of Sports Medicine*, Volume: 41(11), 842-8.
- Signorile, I.f, Attila, Z.L., Szed, S.P. (2002) A comparative Electromyographical Investigation of Muscle. Utilization Patterns using various hand position During the lat pull down journal of strength and conditioning research 2002; 16: 539- 546

2021-22

04

CURRENT TRENDS IN HIGHER EDUCATION

Edited By : Dr. Sagar P. Narkhede

Scanned with OKEN Scanner

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची असेल.

CURRENT
TRENDS
IN HIGHER EDUCATION

Edited By
Dr. Sagar P. Narkhede

Published by the DnyanPath Publication (INDIA)

A Leading National Books Publishing House In India

The First edition published in 1st April 2022

ISBN 13 : 978-93-91331-34-4

ISO 9001 : 2015
ज्ञानपथ®
पब्लिकेशन

Reg. Office : FFS-A, Block C, First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road,
Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network : Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us : www.dnyanpath.org
Contact us : dnyanpathpub@gmail.com
Phone : 08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.

Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Price : ₹ 550/-

- I N D E X -

1. **Designing E-content for Chemistry Learners Using Different Online Tools** 1 - 6
V. M. Desai,
2. **Role of ITC In Higher Education** 7 - 11
Mr. Deepak Burud
3. **Mathematical Modeling with Integer Variables** 12 - 15
Dr. Anita Singh Banafar
4. **Role of Mathematics In Entrepreneurship In Modern Era** 16 - 19
Dr. Varsha D. Chapke
5. **Fundamental Aspect of language: Teaching And learning** 20 - 22
Mrs. Anjali Bhavanishankar Deo
6. **The Role of WhatsApp during the time of COVID-19 Pandemic: A Reflection** 23 - 25
Shirsak Ghosh
7. **New Trend In Teaching And Learning** 26 - 27
Dr. Ravindra B. Tembhurne
8. **Virtual Labs** 28 - 31
Pravinkumar Jadhav
9. **Advantages of ICT Enhancing Higher Education** 32 - 34
Prof. Sidharth A. Patil
10. **Importance and Benefit of SWOT Analysis for Library Management system** 35 - 41
Dr. Prashant S. Thakare
11. **Career Oppournuties In Library And Information Science Profession** 42 - 43
R. G. Baheti
12. **Enhancement of Technological Trends In Higher Education:
Growth of Digital Libraries** 44 - 46
Dr. Meena Vaidya
13. **Innovative Trends And Technologies In Digital Libraries For Higher Education** 47 - 49
Prof. Sunil M. Makode
14. **Role of Social Media In Higher Education** 50 - 53
Mr. K. D. Jagtap | Mr. B. H. Bhatti | Mr. A. S. Lihitkar

15.	A Study of Higher Education in India Dr. Sachin Y. Vaidya	54 - 57
16.	Emerging Technologies in English Language Teaching And Learning Dr. Aparna Tulshiram Sarode	58 - 62
17.	Role of ICT In The Higher Education Balasaheb Shivaji Pawar	63 - 66
18.	Challenges And Opportunities In Front of Higher Education In India And Worldwide Dr. D. S. Wankhade	67 - 72
19.	Indian Money Market Dr. Dipak K. Raut	73 - 76
20.	Effect of Online Education Ku. Jayaprabha M. Bhagat	77 - 79
21.	Current Trends In Higher Education : Current Trends In Teaching And Learning Dr. Sachin Kadu	80 - 82
22.	The Study: Stress And Anxiety of Students During Examination Dr. Sanjay V. Deshmukh	83 - 87
23.	New Trends in Commerce Education & Research Prof. Sanjay. G. Gawai	88 - 91
24.	Challenges In Front of Higher Education In India Mr. Syed Rameez Syed Waseem	92 - 93
25.	Higher Education in India : Opportunities and Challenges Prof. Dr. Vina J. Warade	94 - 97
26.	राजकीय क्षेत्रातील महिला व विकास (भारतीय महिलांची विविध काळातील दर्जात्मक स्थिती) डॉ. योगेश म. वडतक	98 - 100
27.	मानवाधिकार व कायदानुसार अधिकार डॉ. गणेश ए. पोटे	101 - 103
28.	उच्च शिक्षणात सोशल मीडियाची भूमिका डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	104 - 106
29.	उच्च शिक्षणात सोशल मिडियाची भूमिका व महत्त्व प्रा. विलास महादेवराव यानखेडे	107 - 108

A Study of Higher Education in India

Dr. Sachin Y. Vaidya

Librarian

Dr. Haribhau Admane Arts Commerce College, Saoner

Maharashtra

Email: vaidya.s30@gmail.com

Abstract :

The higher education system plays an important role for the country's overall development which includes industrial, social, economic etc. Indian higher education system is third largest in the world. The role of Indian higher educational institutes such as colleges and universities in the present time is to provide quality based education in the field of education, research etc to empower youth for self-sustainability. This paper includes the key challenges that India is currently facing in higher education and also includes some initiatives taken by the government to meet those challenges

Introduction :

The higher Education is a very important sector for the growth and development of human resource which can take responsibility for social, economic and scientific development of the country. While, higher education gives India an edge in the world economy as evident from the availability of the skilled manpower, and research scholars working abroad, unemployment, illiteracy and relative poverty continue to be the major deterrents to realize her potential in human resources. The higher education system in India has grown in a remarkable way, particularly in the post-independence period, to become one of the largest systems of its kind in the world. However, the system has many issues of concern at present, like financing and management including access, equity and relevance, reorientation of programmes by laying emphasis on health consciousness, values and ethics and quality of higher education together with the assessment of institutions and their accreditation. These issues are important for the country, as it is now engaged in the use of higher education as a powerful tool to build a knowledge-based information society of the 21st Century.

Higher Education and Research in India :

Critical appraisal of Indian Higher System reveals that though there is proliferation of higher educational institutions, however, due to the prevailing systemic deficiencies, continues to produce graduates that are unemployable despite emerging shortages of skilled manpower in an increasing number of sectors. Deterioration of standards of education and research, 33 inadequate infrastructure and facilities, large vacancies in faculty positions, low student enrolment rate etc. are the manifested consequences. The unwieldy affiliating system, inflexible academic structure, uneven capacity across various subjects, eroding autonomy of academic institutions, the accreditation system that has low coverage and no consequences. The following lines bring forward the brief note of the crisis of higher education and research in Indian context

Excellence and expansion :

Indian higher education, the significant and impressive developments of the past few decades notwithstanding, faces major challenges in both quantitative and qualitative terms. Perhaps the clearest and boldest statement of this issue can be found in the "Report to the Nation 2006" of the National Knowledge Commission which concludes that there is "a quiet crisis in higher education in India that runs deep", and that it has to do with both the quantity and the quality of higher education and research in India.

Regulation and governance :

Besides its quantitative limitations and qualitative deficits, Indian higher education is also considered to be sub-optimally organized and significantly overregulated, limiting initiatives for change. In its assessment of the existing regulatory arrangements, the National Knowledge Commission

concludes: "In sum, the existing regulatory framework constrains the supply of good institutions, excessively regulates existing institutions in the wrong places, and is not conducive to innovation or creativity in higher education.

The privatization of higher education :

One of the striking features of the development of higher education in India over the last few decades has been the extent to which private institutions have come into the scene and attempted to respond to the massive demand for education at the post-secondary level. This is particularly true in the fields of engineering, medicine, and management, and much less at the broader level of university education

Staffing higher education :

Should the ambitious plans of both the public and the private sector for the massive development of higher education in India have a chance to succeed, one of the key prerequisites is a large and highly capable pool of scholars who can provide academic leadership in teaching and research. What is needed is to understand and respond to the growing needs of the society through continuous upgrade of the standards of an internationally competitive system of higher education and research.

Interface between University and other Stake Holders :

With the shortage of adequate funding to meet the demands of various novel innovative programmes has affected in developing a meaningful and purposeful inter-face between the universities, National Research Laboratories, industries, government, NGOs and society, etc. ICT in higher education policy may not be able to completely overcome all these challenges though it may play a role in information and resource sharing. It is clear from the above that we need to recognize the prevailing crisis in higher education in India which runs deep. The need of the hour is to address this crisis in a systematic, forthright manner. We must emphasize the urgency of the situation, because our future depends on it. We are convinced that it is important to act here and now. At the same time, we believe that there is an opportunity in this crisis. Given the demographic reality of a young India, expansion, inclusion and excellence in higher education can drive economic development and

social progress. Indeed, what we do in the sphere of higher education now can transform economy and society in India by 2025. In view of the above, we are baffled by various questions i.e. Do the educational institutions produce people who can deal with life as a whole? Have the institutions of higher learning been able to meet the increasing needs of the society? Do we teachers prepare our students to play the expected role? What are the factors that adversely affect teaching and research and in turn the quality of higher education? Are the pertinent questions relating to transparency and accountability of higher education institutions is addressed? Do these institutions prepare the students to face the highly competitive world? These are some of the pertinent questions that this seminar will look into and would try to find answers through intellectual deliberations from the diversified group.

The higher education needs to be expanded without diluting quality and in fact by raising the standard of education imparted and making higher education more relevant to the needs and opportunities of a knowledge society. The higher education system must provide for accountability to society and create accountability within. An expansion of higher education which provides students with choices and creates competition between institutions is going to be vital in enhancing accountability. The recommendations of the seminar will require action at all levels i.e. reforms within existing systems, changes in policies, and amendments in, or the introduction of, new statutes or legislation.

Reorientation of Higher Education :

Educational opportunities and traditions that Indian Universities have built up, since independence have been able to produce graduates, capable only of pursuing limited careers, but, in the new globally competitive environment that is emerging in the country, the Indian student is now required to develop a multifaceted personality to cope up with the rapid changes in the world at large. This calls for the development of body, mind and spirit, through the educational processes in the institutions of higher education. Health consciousness and physical fitness for a healthy body should be an essential part of the University culture. But, a healthy body alone cannot be

attained and maintained without a healthy mind. Therefore value education becomes a desirable moral necessity for meeting the challenges of the contemporary World. Professional competence is of little value if professional ethics are forgotten. Similarly, brilliance is of no use if it is employed for anti-social activities. In order to achieve all these ends effectively one has to see that the processes of education are properly regulated in terms of assessment and evaluation of learning. A close interaction between the teachers and the students in the evaluation of the progress of learning is desirable, so that teaching-learning process is not superficial.

Professional Ethics and Value Education :

The rapid developments in science and technology and the challenges of globalization are posing additional challenges to the education system in the country. This is also the time when parental care to the children is on the wane. The adverse effects of the media on the mental development and moral values of the younger generation are being felt increasingly in all spheres of life. Gross consumerism has distorted the outlook of persons into one of equating possessions with richness. Exploitation of natural resources is proceeding without reference to sustainability. The hiatus between the rich and the poor is getting wider. While the education system needs to keep pace with the scientific and technological developments in terms of building the skills and knowledge, it also needs to address the more fundamental issues of the social and moral consequences of such unregulated activities. In this context, there is now a growing demand to lay greater emphasis on education to inculcate, nurture and develop values, particularly among the youth of the country. Major recommendations of this seminar are given below

The Social Role & Status of Teachers and other Educators :

There is an urgent need to rethink the evolving yet central role of teachers at all levels of education. This not only implies issues relative to teacher training and professional development, but also broader questions related to the evolving social role and status of teachers and other learning professionals. We in India are fond of miracles. We tend to look for extraordinary solutions for routine things. The field of higher education has been no

exception. The problem is that the universities have failed to perform signaling functions on account of steep decline in standards; we have delinked our degrees completely from entry into professional and the job market. Our crisis is organically linked to increasing irrelevance of our process of certification leading to alienation of participants within and disenchantment of public outside. What is needed is the restoration of this signaling function of the university linking it to the needs of the community. We need a new engagement with the community. We need to reassure it that our certification is both reliable and relevant, that our pupils have necessary competence for which our degrees stand, that these young men and women can be trusted for different jobs and skills. A reaffirmation of the signaling alone will redeem our public image and provide us protection against political and bureaucratic interference. This becomes all the more necessary in the present context of expanding economy. Even graduates of social sciences and humanities will be in much greater demand because service sector is expanding at an enormous pace in our society. This sector will need people with decent degrees, who can write, compose and analyses in terms of national and international trends. It is only with the restoration of the first rate teaching and learning experience linked to skills required by the market that the universities will acquire a new dignity and find a new place for themselves in the life of the community.

Conclusion :

Education not only makes a man a perfect gentleman, it also arms him to meet all the situations in life. An educated man can always face difficulties in a better way than an uneducated person. He knows how to face the difficulties in a calm and quiet way. Instead of getting worried on the onslaught of difficulties, he will welcome them. This is the only chance in the life of a man to bring to the fore the latent powers which lie hidden in a man, till they are put to use. So long as the man is in a comfortable position, he need not exploit this hidden treasure. However, once he is in straitened circumstance, he is compelled to use every bit of energy to fight out the adverse circumstances. This can be done only by an educated man, who is not frightened at the sight of the difficulties, because he does not allow them

to get on to his nerves. It is said that it is not ease but effort, not facility but difficulty that makes a man. Thus, the education helps a man to develop a balanced personality.

Reference:

1. Higher Education in India: Issues, Concerns and New Directions, UGC, New Delhi, December 2003, p.iii.
2. Prof. V. R. Mehta, The Killing Of Higher Education,

Golden Jubilee Lecture Series, UGC, December 2003, p.17.

3. "Preface" in Higher Education in India: Strategies and Schemes during Eleventh Plan Period (2007-2012) for Universities and Colleges, UGC, New Delhi, January-2011
4. Inclusive and Qualitative Expansion of Higher Education: Compilation Based on the Deliberations of the Working Group for Higher Education in the

2022-23

Sai Jyoti

व्यावसायिक संस्था

COMMERCIAL FIRMS

डॉ. प्रशांत एम. पाटील
डॉ. आनंद मुळे

SAI JYOTI PUBLICATION

The way of Light

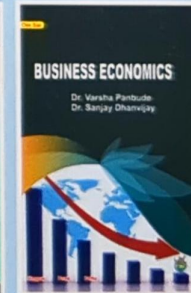
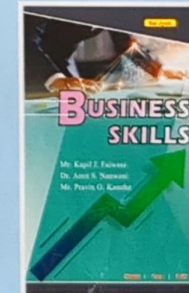
Nagpur | Pune | Delhi

डॉ. प्रशांत एम. पाटील
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.,
सहायोगी प्राध्यापक, वाणिय विभाग प्रमुख
डॉ. हरिभाऊ आदमने, कला व वाणिय
महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर.

डॉ. आनंद मुळे
सहाय्यक प्राध्यापक,
जे.एम.पटेल कला,
वाणिय आणि विज्ञान महाविद्यालय, भंडारा

₹. 250/-

ISBN-978-93-95008-30-3

SAI JYOTI PUBLICATION
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com
Website: www.saijyoti.in

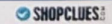

Om Sai Publishers & Distributors
Mob. No. : 9923693506, 9325656602
E-mail : ospdnagpur@gmail.com

Available Also on

amazon

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर
विद्यापीठ बी.कॉम. प्रथम वर्ष, प्रथम सेमिस्टरकरिता सुधारीत अभ्यासक्रमानुसार
लिहिलेले पाठ्यपुस्तक, तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या वाणिज्य
विद्याशाखकरिता उपयुक्त

व्यावसायिक संस्था

COMMERCIAL FIRMS

लेखक

डॉ. प्रशांत एम. पाटील

(एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.)

सहायोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग प्रमुख,

डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
सावनेर, जि. नागपूर.

डॉ. आनंद मुळे

सहायोगी प्राध्यापक,

जे. एम. पटेल कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
भंडारा.

साई ज्योती पब्लिकेशन

व्यावसायिक संस्था

© लेखक

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-95008-30-3

प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २०२२

प्रकाशक:

श्रीमती ज्योती नरेश खापेकर

साई ज्योती पब्लिकेशन

तीन नल चौक, कसारपुरा, इतवारी, नागपूर, मो.नं.: ९७६४६७३५०३

ई-मेल: sjp10ng@gmail.com, वेब साईट: www.saijyoti.in

मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स

ओम साई पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स

२९, इंदिरानगर, टी.बी. वार्डच्या मागे, नागपूर

मो. नं.: ९९२३६९३५०६, ई-मेल: ospdnagpur@yahoo.com

सेल्स ऑफिस:

बुक्स एन बुक्स

६५, शॉप नं.२, राधिका पॅलेस हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर.

मो. नं.: ९९२३५९३५०३

शाखा:

पुणे शाखा: न्यु दिल्ली शाखा:

२०३, परिस स्पर्श हाईट,

अंबामाता मंदीर रोड,

अंबाई दरा, धायरी,

पुणे-४११०४१.

मो.नं.: ९४२०३१८८८४

२१३, वर्धन हाऊस, ७/२८

अंसारी रोड, दरियागंज,

न्यु दिल्ली-११०००२.

मो.नं.: ८८८८८८०२६,

९३२५६५६६०२

अक्षर रचना:

श्री गणेश ग्राफिक्स, मो.: ९८९०८०३२७७.

मनोगत

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठाच्या बी. कॉम. प्रथम वर्षातील प्रथम सत्राच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले 'व्यावसायिक संस्था' (Commercial Firms) हे पुस्तक विद्यार्थी व सहकारी प्राध्यापक मित्रांना देताना आंतरिक समाधान होत आहे. प्रस्तुत पुस्तक नागपूर विद्यापीठाने शैक्षणिक वर्ष 2022-23 पासून लागू केलेल्या बी. कॉम. प्रथम सेमेस्टरच्या नवीन अभ्यासक्रमास अनुसरून लिहिलेले आहे. 'व्यावसायिक संस्था' (Commercial Firms) या विषयात संपूर्ण घटक हे व्यावसायिक जीवनाशी जुळलेले आहेत. त्यामुळे या पुस्तकात विषयाची मांडणी थोडक्यात, मुद्देसूद, सोप्या आणि सरल भाषा शैलीमध्ये करण्यात आली आहे. येथे एक महत्त्वाची बाब मला विद्यार्थी मित्रांना सांगावीशी वाटते की, ज्ञानाचा उपयोग जर जीवनात केला नाही तर ते ज्ञान कचऱ्या समान ठरते. सोबतच त्या ज्ञानाचा तो अपमान सुद्धा होतो. सदर पुस्तकाचा उपयोग विद्यार्थ्यांनी केवळ परिक्षा पास होण्याकरिता न करता आपल्या वैयक्तिक तसेच पुढे नोकरी, व्यवसाय क्षेत्रात करावा हिच अपेक्षा आहे.

नकळतपणे पुस्तकात काही त्रुटी, चुका राहून गेल्या असतील किंवा कुठल्या विशिष्ट विषयाचा उल्लेख योग्य पद्धतीने झाला नसेल तर भविष्यात त्या चुका दूर करता याव्या याकरिता अभ्यासकांनी त्या अवश्य माझ्या नजरेस आणाव्यात किंवा प्रतिक्रिया, आक्षेप कळविल्यास पुढील आवृत्तीत त्यात सुधारणा करण्यात येईल.

शेवटी सदर पुस्तक विद्यार्थी मित्र आणि प्राध्यापक मित्रांना उपयुक्त ठरेल व या पुस्तकाचे अभ्यासक हे स्वागत करतील, यात शंका नाही. तसेच ओम साई पब्लिकेशन यांनी प्रस्तुत पुस्तक तयार करण्याकरिता जे श्रम घेतले तसेच पुस्तक प्रकाशित केले. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

आई-वडिल, गुरूवर्यांच्या आशीर्वादानेच तसेच वरिष्ठांच्या अशीर्वादरूपी शुभेच्छांमुळेच हे कार्य पूर्ण करू शकलो. त्यांना आदरपूर्वक विनम्रतेने नमन करून लेखनीस विराम देतो.

लेखक

SYLLABUS

R.T.M. Nagpur University Semester-I Commercial Firms

1) **Commercial firms:** Concept and importance. It's contribution in economic growth.

2) **Sole trader:** Meaning, definition, salient features, procedure to start a sole trade business. Activities included in sole trading.

Partnership: Concept, meaning, characteristics, importance, procedure to be adopted for starting partnership. Activities involved in partnership business.

3) **Company:** Concept, meaning, characteristics, procedure to start a company, activities involved in company business.

4) **Start-ups:** Concept and meaning, role in economic development, various Government schemes for start-ups. Preparation of project report for start ups.

अनुक्रमणिका

१. व्यावसायिक फर्म	१ - ८
२. व्यावसायिक फर्मचे प्रकार	९ - २३
३. आर्थिक वाढीमध्ये व्यावसायिक संस्थांचे योगदान	२४ - २९
४. व्यक्तीगत / एकल व्यापारी	३० - ५३
५. भागीदारी संस्था	५४ - ७२
६. कंपनी	७३ - ९०
७. कंपनी सुरू करण्याची प्रक्रिया	९१ - १०९
८. स्टार्ट-अप	११० - १३६
संदर्भ ग्रंथसूची	१३७

DR. HARIBHAU ADMANE
ARTS & COMMERCE COLLEGE
SAONER.

Accession No. 25574
Class No. 000.20 PAT Com/6548
Price Rs. 250/-
Date of Receipt. 3.10.22

ISBN No. : 978-93-95494-36-6

ONE DAY NATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON

ENVIRONMENT : ISSUES & CHALLENGES

Date : Wednesday, 28nd June - 2023

CONFERENCE PROCEEDINGS

- EDITORS -

Prof. Dr. Dhananjay K. Sontakke

Dr. Sandip B. Kale

Organized by

AADHAR SOCIAL RESEARCH & TRAINING, DEVELOPMENT INSTITUTE, AMRAVATI

IN COLLABORATION WITH

Shri Bapuraoji Deshmukh Foundation's

PRIYADARSHINI MAHILA MAHAVIDYALA, WARDHA

&

Yeshwant Rural Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO DIST. WARDHA

22	आदिवासी आर्ण पर्यावरण श्री. विजयकुमार हेमलाल कौशिक, डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार	93
23	पर्यावरण प्रदूषण के सामाजिक प्रभाव. डॉ. कमलकिशोर वा. इंगोले	97
24	हवा प्रदूषण आणि पर्यावरण मृणालिनी वा. गावंडे	100
25	लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण डॉ. प्रफुल ईश्वर ढोके	104
26	पर्यावरण संरक्षणातील गैरशासकीय संस्थांची भूमिका प्रा. डॉ. विनोद म. गावंडे, प्रा. अंकुश तु. तुरखडे	107
27	पर्यावरणीय विनाश की असल कारक है मानवीय गतिविधियां प्रा. डॉ. अर्चना पाटील	111
28	वैदर्भीय संत गाडगे बाबा व संत सावजी महाराज यांचे पर्यावरण जनजागृती विषयक विचार प्रा. राम पद्माकर उमाटे	114

पर्यावरणीय विनाश की असल कारक है मानवीय गतिविधियां

प्रा. डॉ. अर्चना पाटील

प्रमुख राजनीति विज्ञान विभाग डॉ हरिभाऊ आदमने कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय सावनेर

भूमिका देश और दुनिया में जो नाना प्रकार की समस्याएं प्रतिदिन हम गभीर के सामने आ रही हैं उसमें सबसे विकराल समस्या पर्यावरणीय है। आए दिन यह देखने में आ रहा है कि पर्यावरण के अंदर विभिन्न प्रकार की समस्याएं सामने आ रही हैं जिसमें पृथ्वी का गर्म होना जलवायु का बदलना, मौसम का करवट लेना, तूफानों का खड़ा होना, जहां पहले वायु प्रदूषण, जल प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण होती थी आज वही इससे बढ़कर के एक प्रकार के प्लास्टिक का प्रदूषण सामने आ रहा है वहीं दूसरी तरफ मानवीय गतिविधियों के कारण जो भोजन की बर्बादी हो रही है उसके तहत भी जलवायु में लगातार बदलाव हो रहा है जिसका स्तर दिन प्रतिदिन बढ़ता जा रहा है एक प्रकार से देखा जाए तो पर्यावरण की समस्या को लेकर के जो कारक उपलब्ध हैं उनमें प्राकृतिक कारक और मानवीय कारक प्रमुख हैं परंतु वर्तमान समय में प्राकृतिक कारकों का लोप हो चुका है और मानव की जो गतिविधियां हैं वह पर्यावरण को बिगाड़ने में ज्यादा अंश भूमिका निभा रही हैं।

उद्देश्य इस शोध लेख में अध्ययन किया गया है और यह तलाशने का प्रयास किया गया है कि इन समस्याओं का हल और निदान क्या हो सकता है? भविष्य कैसी हो सकती है? और आने वाले दिन में हम पृथ्वी को कितना बेहतर बना सकते हैं?

विक्षेपण आज देखा जा रहा है कि पर्यावरणीय समस्याएं जो एक प्रकार की सीमा विहीन समस्या हैं, पृथ्वी सम्मेलन 1992 में जो नारा दिया गया था *एक ही पृथ्वी* को भी समाप्त कर रहा है इसके साथ साथ वह मानव का संहारक बनता जा रहा है और इसका आकलन पूरे विश्व में दिखाई दे रहा है। यह इसलिए कह रहा हूं कि आज दुनिया के हर देशी और विदेशी मंचों का मुख्य मुद्दा जो बना हुआ है वह जलवायु बदलाव और पृथ्वी के बढ़ते तापमान है। इससे यह प्रतीत हो रहा है कि दुनिया पर्यावरण के प्रति सचेत होना चाह रही है परंतु अपनी गतिविधियों पर रोक लगाने के लिए तैयार नहीं हो रही है अगर इतिहास में जाकर के देखा जाए तो 1972 से पर्यावरण की चिंता दुनिया के स्तर पर होने लगी उसी समय स्टॉकहोम सम्मेलन हुआ था और उसके बाद लगातार पर्यावरण को बचाने के लिए सम्मेलनों का दौर चलता रहा जिसके तहत 1992 में रियोडीजेनेरियो सम्मेलन का आयोजन किया गया उसके बाद 1997 में क्योटो प्रोटोकाल जो एक विश्व प्रमुख सम्मेलन है उसका आयोजन किया गया उसके बाद जलवायु परिवर्तन को लेकर के लगातार वैश्विक सम्मेलन होते रहे और 2009 में कोपेनहेगन सम्मेलन आयोजित किया गया, इसी आयोजनों को आगे बढ़ाते बढ़ाते 2015 में पेरिस सम्मेलन हुआ और अभी भी जलवायु परिवर्तन सम्मेलन हर जगह होता जा रहा है और इसके साथ ही साथ जहां भी दुनिया के किसी भी संगठन का सम्मेलन हो रहा है उसमें पर्यावरण समस्या को महत्व दिया जा रहा है परंतु सवाल यह बन रहा है कि 1992 से लेकर के आज तक सिर्फ और सिर्फ इन समस्याओं पर विचार हुआ है काम नहीं हुआ है। जहां एक तरफ विश्व के जो धनी देश हैं जिन्हें हम एनएक्स प्रथम में रखते हैं उनकी जिम्मेदारी थी कि अपने यहां ग्रीनहाउस गैस के उत्सर्जन को कम करेंगे साथ ही जो गरीब देश हैं उनको ग्रीन टेक्नोलॉजी उपलब्ध कराएंगे आर्थिक मदद करेंगे और 1990 को आधार वर्ष मानकर अपने यहां कार्बन उत्सर्जन की कटौती में 5% का गिरावट लाएंगे परंतु आज तक इन तमाम बातों

को किमी भी देश ने अपने अगल में लाने का प्रयास नहीं किया बल्कि ठीक समय उब्ठा एक कूटनीतिक तरीके से राजनीति करते आ रहे हैं जबकि सच्चाई है कि पर्यावरण राजनीति का मुद्दा बेशक हो सकता है लेकिन मुनाफे का मुद्दा नहीं हो सकता है।

इसका ताजा उदाहरण यह देखा जा रहा है कि आज दुनिया के अंदर हीट वेव बढ़ रही है इसका परिणाम यह है कि 16 महीनों से लगातार रूस और यूक्रेन के बीच युद्ध चल रहा है उसमें बड़े-बड़े हथियारों का उपयोग हो रहा है बड़ी-बड़ी मिसाइलों का प्रयोग हो रहा है जिससे पृथ्वी के तापमान में बढ़ोतरी हो रही है इसके कारण दुनिया के अंदर 14% कोयले का उपयोग बढ़ गया है यह भी एक पृथ्वी के गर्माहट का कारण है फिर भी यह देखा जा रहा है कि संयुक्त राष्ट्र संघ सहित तमाम संगठन इस युद्ध को समाप्त कराने के लिए कोई ठोस प्रयास नहीं कर रहे हैं जबकि संयुक्त राष्ट्र संघ के वीटो पावर के पांचों देश जिसमें रूस अमेरिका चीन फ्रांस और ब्रिटेन एक तरह से गोलबंदी करके इस युद्ध को बढ़ावा दे रहे इनको पर्यावरण को लेकर के कोई चिंता नहीं हम सभी यह जानते हैं कि दुनिया के आमजन युद्ध नहीं चाहते हैं वह अपनी आजादी को बनाए रखना चाहते हैं वह अपने स्वच्छ हवा को प्राप्त करना चाहते हैं, वह शांति चाहते हैं, लेकिन दुनिया के यह तमाम बड़े बड़े देश इसमें भी अपने घाटे और मुनाफे की सौदेबाजी कर रहे हैं जिससे पृथ्वी का और पर्यावरण का घोर मात्रा में नुकसान हो रहा है।

देखने में तो यह भी आ रहा है कि मानवीय गतिविधियां पर्यावरण को अपना शत्रु मान बैठी है अभी हाल ही में पूरी दुनिया पर्यावरण दिवस मनाई और उसी पर्यावरण दिवस पर एक आंकड़ा आया कि दुनिया प्राकृतिक पहाड़ों को समाप्त कर रही है और अपने नाना प्रकार की लालसाओं की पूर्ति के लिए प्लास्टिक के पहाड़ को खड़ा कर रही है दुनिया में 35 करोड़ टन प्लास्टिक कूड़े के रूप में हम प्रतिवर्ष पैदा कर रहे हैं भारत में देखा जाए तो 2021 में करीब 2.1 करोड़ टन था जो 2022 में बढ़कर 2.2 करोड़ टन हो गया मतलब साफ है कि हम प्लास्टिक प्रदूषण के प्रति सचेत नहीं हो पा रहे हैं एक तरफ जहां हम अपने कृत्यों से अपने जीवन के सुख सुविधाओं के लिए प्राकृतिक दृश्यों को समाप्त करते जा रहे हैं वहीं दूसरी तरफ आज हम सभी कृत्रिम सुविधाओं को बढ़ाने का प्रयास कर रहे हैं आज 90% प्लास्टिक के सामान प्रतिदिन हमारे उपयोग में आने लगे हैं देखा जाए तो प्लास्टिक बैग प्लास्टिक रेपर, डिस्पोजल, कटलरी कैप यदि इनके उपयोग पर रोक नहीं लगा सके तो भविष्य में इसका बड़ा असर दिखाई देगा। यह भी देखा गया है कि दुनिया में मात्र 14% प्लास्टिक ही रीसाइकिल होता है और इसके कारण यह कूड़ा प्लास्टिक के रूप में पड़ा रहता है जब दुनिया में 20 बिलियन प्लास्टिक की बोतले कूड़े के रूप में प्रतिदिन आ जाती हो तो कल्पना किया जा सकता है कि बोतले कहां जाती होंगी? यह समुद्र में जाकर समुद्र को दूषित करती है तो दूसरी ओर हमारे खेतों में जाकर सीधे उसे प्रभावित करती है उपभोक्ता के लिहाज से बेशक यह प्लास्टिक के सामान अच्छे हो सकते हैं परंतु पर्यावरण के लिए इतने अच्छे नहीं हैं केवल और केवल नुकसानदेह है।

मनुष्य का बढ़ती हुई जीवन की आकांक्षाएं बढ़ती हुई सामाजिक गतिविधियां, बदलती हुई समय अनुसार व्यवस्था जिसे प्रगतिशीलता का द्योतक माना जाता है आज एक ऐसा बदलाव सामने लाई है जिसमें समाज के प्रत्येक वर्ग एवं प्रत्येक व्यक्ति अपने ओहदे का प्रतीक मान रहा है वह है खाने पीने की व्यवस्था या बहूव्यंजनों, की भोजन व्यवस्था, स्टैंडर्ड के समाज के नाम पर जो भोजन को बनाने, करने, कराने का दौर चल रहा है उसमें बड़ी मात्रा में भोजन बर्बाद हो रहा है इससे पर्यावरण को भी भारी नुकसान हो रहा है।

वर्ष 2015 में इतालवी सेफ बोटूरा ने एक प्रदर्शनी लगाई थी जिसका विषय था फिर द प्लेनेट इसमें यह चिंता जाहिर की गई थी कि हम पृथ्वी वासियों को खिलाने के बारे में क्या सोच रहे हैं उनका अपना एक अनुमान था कि विश्व में करीब 12 अरब लोगों के लिए भोजन का उत्पादन किया जाता है जबकि आबादी करीब 8

अरब है इसके बाद भी 86 करोड़ लोग भूखे रह जाते हैं और हम अपने उत्पाद का 33% बर्बाद भी कर देते हैं यू एन ई पी की रिपोर्ट को माने तो खाने की बर्बादी के मामले में चीन का स्थान पहला है जहां हर साल 9.6 करोड़ टन खाना बर्बाद होता है वहीं भारत में भी 6.7 करोड़ टन खाना बर्बाद होता है अमेरिका में यह 1.6 करोड़ टन है इसमें रसोई में खाना बर्बाद होने का प्रतिशत ज्यादा है भारतीय घरों में सालाना यू एन ईपी के अनुसार 68 760163 टन भोजन बर्बाद हो रहा है कहां जाए तो प्रति व्यक्ति 50 किलो।। इस तरह हमारे देश में करीब 40% भोजन बर्बाद हो जा रहा है जो सालाना 92000 करोड़ रुपए के बराबर है इस प्रकार के भोजन की बर्बादी के कारण जहां एक ओर भुखमरी बढ़ रही है वहीं दूसरी तरफ पर्यावरण समस्याएं भी इससे बर्बाद रही है इसमें जलवा ही बदलाव में काफी बढ़ोतरी हो रहा है ग्रीन हाउस गैसों का उत्सर्जन काफी बढ़ रहा है इतना ही बड़ी मात्रा में भोजन के उत्पादन में बिजली कोयला लकड़ी पानी आग का भी उपयोग होता है जो जलवायु बदलाव का कारण बन रहा है भोजन बर्बादी के कारण हर साल 3 अरब तक ग्रीन गैसों का उत्सर्जन हो रहा है।।

इस प्रकार यदि देखा जाए तो साफ साफ दिखाई दे रहा है की पर्यावरण को बिगाड़ने में प्राकृतिक गतिविधियों की तुलना में मनुष्य काफी आगे है और मनुष्य अपने अंधाधुन विकास के चक्कर में प्रकृति का दोहन और शोषण दिशाहीन होकर कर रहा है जिसका परिणाम आने वाली पीढ़ी को भुगतना होगा

निष्कर्ष यदि हम सभी चाहते हैं कि पर्यावरण को बचाया जाए आने वाले दिनों में हमारी पृथ्वी सुरक्षित रहे हमारे जल हमारे ऑक्सीजन और तमाम हमारे प्राकृतिक संसाधन सुरक्षित रहे तो हम सभी मानव को प्रतिज्ञाबद्ध तरीके से अपने उपभोग के रास्ते को त्यागना होगा और उपयोग के रास्ते को चरितार्थ करना होगा गांधी के उस पति को अपनाना होगा जिसमें उन्होंने कहा था कि प्रकृति मनुष्य की आवश्यकता की पूर्ति कर सकती है परंतु लालच भरी इच्छाओं की पूर्ति नहीं कर सकती है आज दुनिया में जो नाना प्रकार के हथियार बन रहे हैं परमाणु बम बन रहे हैं मिसाइल बन गई है जहाज ए बन रही है आवश्यकता है कि इन पर रोक लगाई जाए और इसके साथ ही साथ कुटीर एवं लघु उद्योग को बढ़ावा देकर के हर हाथ को काम दे करके मनुष्य को खुशहाल करके प्रकृति और पर्यावरण को बचाया जा सकता है।।

सन्दर्भ

- 1-योजना , पर्यावरण और विकास, नई दिल्ली मई 2012 पृष्ठ 30
- 2-दैनिक भास्कर, नागपुर जून 2013, पृष्ठ 3
- 3-वर्ल्ड फोकस, इलाहाबाद ,वर्ष 2022 ,पृष्ठ संख्या 31
- 4-दैनिक भास्कर, नागपुर, 30 अक्टूबर ,2022, पृष्ठ -6
- 5-पत्रिका , छिंदवाड़ा 25 फरवरी ,2023, पृष्ठ 12
- 6-दैनिक भास्कर, पर्यावरण के सवालों के स्थानीय समाधान खोजें ,24 नवंबर, 2022, पृष्ठ -4